

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENTİTÜSÜ
FELSEFE (FELSEFE TARİHİ) ANABİLİM DALI

WHITEHEAD'DE DENEYİM KAVRAMI

Yüksek Lisans Tezi

Muammer ÇOBAN

Ankara-2017

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENTİTÜSÜ
FELSEFE (FELSEFE TARİHİ) ANABİLİM DALI

WHITEHEAD'DE DENEYİM KAVRAMI

Yüksek Lisans Tezi

Muammer ÇOBAN

Prof. Dr. Ertuğrul Rufayi TURAN

Ankara-2017

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (FELSEFE TARİHİ) ANABİLİM DALI

Muammer ÇOBAN

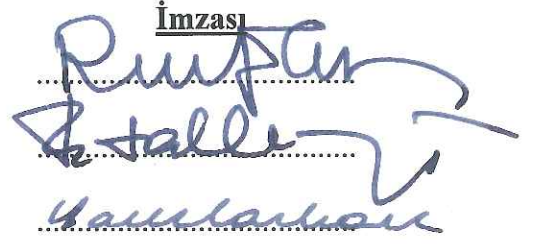
WHITEHEAD'DE DENEYİM KAVRAMI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Ertuğrul Rufayi TURAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı
Prof.Dr. Ertuğrul Rufayi TURAN.....
Prof.Dr. Erdal CENGİZ.....
Doç.Dr. Barış PARKAN.....
.....

İmzası

Tez Sınavı Tarihi 26.07.2017.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../2.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

TEŐEKKÜR

Bu tezin özüne uygun olarak: Hiçbir bitmiş çalışma, onun oluşma sürecinden bağımsız ele alınamaz. Başlangıcından sonuna kadar için mutfağında bulunan tüm düşünme emekçilerine ithafen; başta tez danışmanım, sayın Prof. Dr. Ertuğrul Rufayi Turan'a, başım her dara düştüğünde kapısını çaldığım sayın Yrd. Doç. Dr. Ömer Faik Anlı'ya, kaynak konusunda yardımlarını esirgemeyen sayın Doç. Dr. Senem Kurtar'a, sevgili kardeşim Yrd. Doç. Dr. Funda Çoban'a ve tüm bu süreçte her an yanımda olan canım eşim Op. Dr. Kübra Çoban'a sonsuz teőekkürlerimi sunuyorum...

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM	
KURGUSAL FELSEFE.....	9
1.1- Kurgusalın Ereği.....	9
1.2- Kurgusal Felsefenin Tanımı ve Temel Bileşenleri.....	12
1.2.1- Aklın Önemi ve Deneyimdeki İşlevi.....	14
II. BÖLÜM	
WHITEHEAD'İN MODERN FELSEFE ELEŞTİRİSİ.....	20
2.1- Modern Ontolojik Düzlem ve Özne-Yüklem Mantığı.....	21
2.2- Bilgi Bilimsel Düzlem: Öznellik ve Duyumculuk İlkeleri.....	24
2.2.1- Descartes Eleştirisi: Aşırı Öznellik.....	27
2.2.2- Hume Eleştirisi: Aşırı Duyumculuk.....	31
2.2.3- Kant Eleştirisi: Nesnel İçerik Yanılsaması.....	41
2.2.4- Varsayımsal Dünyadan-Gerçekliğe.....	44
2.2.4.1- Yanlış Konumlandırılmış Somutlaşım Yanılgısı.....	44

2.2.4.2- Basit Konumlama Yanılgısı.....	45
---	----

III. BÖLÜM

DENEYİM ONTOLOJİSİ.....	50
3.1- Deneyim Metafiziğinin Temel Bileşenleri.....	50
3.1.1- Aktüel Varlık.....	50
3.1.1.1- Aktüel Oluşumlar olarak Aktüel Varlık.....	52
3.1.1.2- Deneyim Oluşumları olarak Aktüel Varlık.....	53
3.1.1.3- Aktüel Olay olarak Aktüel Varlık.....	54
3.1.1.4- Deneyim Damlaları olarak Aktüel Varlık.....	55
3.1.2- Subject (Özne)- Superject.....	55
3.1.3- Özne Biçim ve Özne Amaç.....	57
3.1.4- Doyum ve Nesnel Ölümsüzlük.....	58
3.2- Süreç İlkesi.....	60
3.3- Görecelik İlkesi.....	63
3.4- Nedensel Nesneleştirme ve Kavrayış Teorisi.....	65
3.5- Formatif Ögeler- Salt Potansiyeller.....	71
3.5.1- Yaratıcılık.....	72
3.5.2- Yitimsiz Nesnelere.....	73
3.5.3- Tanrı.....	75

3.5.4- Uzamsal Süreklilik.....	76
IV. BÖLÜM	
DÜNYANIN JENERİK KURGUSU OLARAK ANLIK DENEYİM.....	79
4.1- Jenerik Kurgu.....	79
4.2- Anlık Deneyimin Uzam-Zamansal Kurgusu.....	83
4.3- Anlık Deneyimin Belleksel Analizi.....	89
SONUÇ.....	95
ABSTRACT.....	99
ÖZET.....	100
KAYNAKÇA.....	101

KISALTMALAR

- AI. Whitehead A. N. *“Adventures of Ideas”*, 1967
- CN. Whitehead A. N. *“Concept of Nature”* (Tarnier Lectures Delivered in Trinity College, November, 1919)
- MT. Whitehead A. N. *“Modes of Thought”*, 1968
- PR. Whitehead A.N. *“Process and Reality, An Essay in Cosmology”* (corrected and Edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, 1978)
- SMW. Whitehead. A. N. *“Science and The Modern World”* (Lowell Lectures, 1925)
- FR. Whitehead A. N. *“The Fuction of Reason”*, 1971

GİRİŞ

Organizma felsefesinin en temel amacı, evrendeki her şeyin birbiriyle karşılıklı bağlantılı olduğu savı üzerinden, varlığın var-oluş sürecindeki gerçek ilişkilerini açıklığa çıkarmaktır. Whitehead'e göre, ilişkilerden bahsedildiğinde genellikle anlaşılan şey tümellerdir (universals). Ancak, şeyler arasındaki ilişkilerin anlamı yalnızca bir ya da birkaç tümelin işe koşulmasına indirgendiğinde, ortada ilişki gibi duran şey, aslında bir *ilişkisizliktir*. Çünkü ilişki salt soyut tümelin bağlayıcılığı ile ortaya çıkan bir şey değil, aynı zamanda varlığın somut içeriklerini de gerektiren bir kavramdır. Bu anlamda, varlıklar arasındaki ilişkileri her yönüyle açığa çıkaracak bir *bağlantılılık* öğretisi gereklidir: Whitehead "*Adventures of Ideas*" ta Bradley'in, "*deneyimin kapsayıcı bütünlüğü*" kavramının kendi felsefesi için aradığı çıkış noktası olduğunu belirtir:

"Deneyim aşamalarının her anı, başka her ne olursa olsun, anlık olarak farkında olduğum bir bütünlüktür. Bu, çok'un bir içinde ilişkisiz (non-relational) birliğinin deneyimlenmesidir."¹

Buradaki 'ilişkisizlik' kavramından Whitehead şunu anlar: "*Deneyim, deneyimleyenin kendisine dışsal olanlarla kurduğu bir ilişki değil, çokun bir içinde bağlantılılığını gerektiren kapsayıcı bütünlüğüdür.*"² Whitehead'e göre bu, tüm varlığın, deneyimin oluşumu (occassion³ of experience) içinde, birlikteliğinden başka bir şey değildir. Böylece ilişkisiz olan yalnızca deneyim vasıtasıyla bir ilişkiye dönüşür.

¹ Whitehead, A. N., "*Adventures of Ideas*", Free Press, New York, 1967, S. 233

² Whitehead, A. N., "*a.g.e.*", S. 233-234

³ 'Occassion' kavramı Whitehead Felsefesinde yitimsiz nesnelerin özgün bir olayı oluşturma anlarının her biri için kullanılan teknik bir terimdir. Aslında, bir deneyimin anlık gerçekleşimi esnasındaki süreçleri betimlemektedir, bu yüzden kavramı, 'oluşum' kelimesiyle karşılamaya çalıştık.

Bu tezin tüm amacı, yukarıda kalın çizgilerle göstermeye çalıştığımız, genel ilişkisellik taslağının, deneyim kavramında nasıl bir kapsayıcı bütünselliğe dönüştürüldüğünü göstermektir. Bize göre, geleneksel felsefelerin, özneyi nesnesinden ayıran ve varlığı kendi içinde yalnızlaştıran tüm varsayımlarına karşıt olarak, deneyim kavramının kapsayıcı bütünselliği fikri, varlığın ontolojik açıklığını ortaya koyma çabasında önemli bir alternatif oluşturmaktadır. Bu, aynı zamanda Whitehead'te deneyim kavramının neden ivedilikle incelenmesi gerektiğinin altında yatan temel güdüyü de özetlemektedir. Bu anlamda çalışma, kendisini 'deneyim' kavramıyla sınırlarken aslında tasarımın bütününe yönelmektedir.

Whitehead'e göre, hiçbir felsefi etkinlik kendi içinde sonlanmaz; çünkü onun, kendi sınırlarının ötesine uzanan bir gönderisi vardır. En azından felsefede, bir şeyin bilgisine sahip olmakla kastedilen, o şeyin doğasını anlamaksa, elde edilen kazanımların bir yönelimi olduğu varsayılmalıdır. Whitehead, usun bu tür işlevini insandan hareketle, deneyimlenen dünyayı daha anlamlı kılarak, "yaşama sanatını yükseltmek"⁴ olarak saptar. Böylece, felsefi bir düşünce, dünyanın genel doğasının insan ilgisinde açıklığa çıktığını gösterdikçe başarılı olur ve bu başarı, "yaşamı anlamsızlıktan estetik bir kazanıma dönüştürür."⁵

Whitehead, felsefenin konusunun "varlık kiplerinin iç içe geçmişliğini anlama (understanding)"⁶ etkinliği olduğunu belirtir. Ancak burada anlamayla kastedilen şey, Aristotelesçi bir nedenler arayışı değil; gerçekliğin yorumlanmasıyla elde edilen soyutlamalara ve daha yüksek genellemelere ulaşma çabasıdır. Böyle bir uğraşta, bir gerçekliğin anlaşılması, her zaman, onun diğer gerçekliklerle karşılıklı ilişkilerini görülebilir kılacak bir düzlemde incelenmesini zorunlu kılar. Bu anlamda gerçek bir

⁴ Whitehead, A. N., "The Function of Reason", Beacon Press, Boston, 1971, S. 8.

⁵ Whitehead, A. N., "a.g.e", S. 89.

⁶ Whitehead, A. N., "Modes of Thought", Free Press, New York, 1968, S. 71.

anlama etkinliği soyutlamalara doğru olan ama bu soyutlamaların içeriğinin tamamıyla somut olduğu bir keşif alanıdır. Kurgunun kendisi bir gerçeklik düzlemi olarak ele alındığında felsefenin işi her adımda daha da zenginleşen ve genişleyen bu somut içerikleri yorumlamaktır.

Anlama çabasında yorumlamaya tanınan bu ayrıcalık ne anlama geliyor? Öncelikle bir şeyi bilme etkinliğinin, onu salt analiz ederek sınıflarına ayırmaktan ibaret bir *açıklama* girişimine indirgenemeyeceğini belirtmemiz gerekiyor: Açıklama, sonsuzmuş gibi görünen karmaşıklığın arasında, orada olan ve diğer tüm olasılıkları seçenek dışı bırakacak tek bir genel sıralanışın ya da doğrunun gösterilmesidir. Bu anlamıyla açıklama, bir yap-bozda olduğu gibi, tüm parçaların ayrı ayrı tanımlanıp, onların nasıl bir araya getirileceğinin keşfinden sonra bütünü oluşturacak doğru dizilimin gerçekleştirilmesiyle sonlanan bir oyuna benzetilebilir. Hiçbir ayrıntının atlanmadığı, her şeyin tamamıyla göz önünde olduğu ve dışardan bir şey eklenmeksizin, sınırların önceden belirlendiği bu yap-boz figürünün oluşturulmasında tüm olasılıklar kendi içinde tkutilir. Hep aynı şekilde işleyen mekanik bir düzenek olarak çalışan ve içinde yeniye dair hiçbir unsur barındırmayan açıklamaya karşın yorumlamada, tek bir örnekte genel bir yasanın gerçekliğini keşfetmenin yanı sıra, aynı yasanın daha başka örneklerde de bulunduğunu kestirimsel olarak görme söz konusudur. Ayrıcalıklı konumunun altını çizen bu özelliği ile yorumlama, bilme çabasında tekilden tümele ve tekrar tekile ya da somuttan soyuta ve yine soyuttan somuta doğru sürekli dinamizm halindedir. Genellemelere yönelen ancak her zaman deneyimden gelecek onaylamalara ihtiyaç duyan bu hareket esnasında, ele alınan her bir nokta, gözlemlenebilir olsun ya da olmasın, farklı/yeni bir deneyim alanıdır. Bu durum, Whitehead'in belirttiği, *“deneyimin her bir ögesinin”* neden *“yorumlanması”* gerektiğini de açıklar: İki varlık alanı (soyut-somut) arasındaki dinamizmden kaynaklanan duruş noktalarının (deneyimin oluşum anları) hiçbiri süreçten asla koparılamaz. Böyle bir çerçevede

oluşturulabilecek felsefi şema, deneyim pistinden havalanarak yola çıkar, gözden kaybolmanın soyut katmanında formülize edilir ve kestirimlerin doğruluğunun tasdik edilmesi için deneyim alanına geri döner. Ancak deneyim, sadece soyut formülasyonların doğrulanmasını sağlamaz, bunun yanında başlangıçta gözden kaçan başka öğeleri de açığa çıkarır; çünkü salt gözlem pratikle uyuşmayan şeyleri göz ardı etmeye ve seçici olmaya eğilimlidir. Şu halde Whitehead için felsefe, deneyimi somut hale getirmek için soyutlamalara doğru yapılan bir yolculuktur; kendi ifadesiyle; “*Düşüncenin berraklaşması içinde bir maceradır*”.⁷ Bu macera, somut deneyimle başlar ve somut bir şekilde deneyime uygulanabilen, genelleştirilmiş bir teoride meyvesini verir. Bunun dışında kendi içinde ya da *kendinde gerçeklik* diye bir şey yoktur; gerçeklik daima deneyimlenen gerçekliktir.

Çıkkılan macerada keşfedilen ilk şey, bilen özne için bilginin sınırlarını araştıran, şu Kantçı ‘*Ne bilebiliriz?*’ sorusundan ziyade, olanaklara doğru sağlam bir duruş noktası sağlayan ‘*Ne biliyoruz?*’ sorusudur. Öyle ki, sorunun kendisi maceranın rotasını, sadece yeniye doğru değil, elimizde olanların, sınırların hatta düşünsel önyargıların en baştan sorgulanması gereği doğrultusunda genişletir. Isabelle Stengers, Whitehead okumanın bir test olduğunu belirtir. Bu testte okuyuculardan talep edilen şey, felsefi sorunsalların yanıtlanmadan kalmaya yazgılı olmadığına inanmak ve daima olanaklara, olasılıklara güvenmek gerektiğidir.⁸ Whitehead, evrendeki olasılıkların baş döndürücü cazibesine en çok çekilen ve belki de, bunların insan aklıyla kavranabileceğine diğer tüm filozoflardan daha fazla inanan bir düşünürdür. Bu anlamda Whiteheadci yolculuk hiçbir sınır çizilmesine izin vermez; tarihsel ve aktüel rotası çerçevesinde her şey hesaba katılır.

⁷ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 9.

⁸ Stengers, I., “*Thinking With Whitehead-A Free and Wild Creations of Concepts*”, Translated by Michael Chase with a foreword by Bruno Latour, Harvard University Press, London, England, 2011, S. 9

Beklentilerin aksine karşılaşılan şeylerle akıllar karıştığında, dahası yolculuk kötü bir şekilde sonuçlandığında dahi, düşünme, olan şeyi sorgulayarak yoluna devam etmelidir.

Olanı sorgularken, düşüncenin çıkmazlarıyla karşılaşmak aslında varlığın içinde bulunduğu çıkmazları keşfetmektir. Bu durumda sorulabilecek en iyi soru dünyaya ne olduğudur. Dünya ile kastedilen şey, canlı- cansız, mikroskobik- makroskobik ya da bilinçli -bilinçsiz tüm varlık alanlarının *birlikte* olma yazgısıdır; *birliktelik* ise ‘Ben’ öznesinin yargısında nesneleştirilen ‘sen’ ya da ‘ötekinin’ kopuk *yan-yanalığı* değil; tam tersine evrendeki tüm çeşitliliğin karşılıklı bağlantılı olarak ‘Biz’⁹ zamiriyle ifade edilmesidir. Biz’in başına gelenlerin anlatılması aslında Aristotelesçi töz doktrininden onun modernist- Kartezyen dönüşümlerine, 17 yy. bilimsel gelişmeleriyle günümüze kadar süregelen ayırıştırma deneyiminin anlatılmasıdır. ‘Niçin’in yerini ‘Nasıl’a bıraktığı söz konusu ayırıştırmada, bilen özne ve onun bilimi *Nasıl’a* yönelirken, tamamıyla insana odaklanma peşinde doğayı kaybeder. Bu noktadan sonra, yeniliğin, keşfin alanında tüm rolleri artık bilim dağıtır ve ortaya konulan tüm önermeler devinimsizlikle alışkanlıklar üzerinden tartışılır. Bilim adamına göre ‘Nasıl’a yönelen sorgulama sadece bilimsel alanlardaki ilerlemeleri izlemeli ve onu belirlemelidir; geriye kalan ‘Niçin’ sorusunun peşine takılmak, her ne kadar çağlar boyunca ilgi çekmiş olsa da, bilimsel metotlarla gösterilemeyeceğinden boş bir tutkudur. Aslında, ‘Biz’in başına gelenlerin bu renksiz tarihi, Whitehead’in özgün başlıklarından birisidir ve onun görüşleri, Kurgusal Felsefenin özüne uygun olarak, genel reçeteler sunmaktan da özellikle kaçınır; söylenebilecek ilk ve son söz, tüm süreçlerin sorgulanabilir olduğu, her koşulda ve zamanda benzer görünenlerin dahi aslında birbirlerinden farklı olabileceği ve daima da farklı kalabileceği gerçeğini unutan bir genelleme ekonomisinin yapılamayacağıdır. Bu yüzden, ‘Biz’ olarak tanımlanan bu tarihsel-aktüel bütünlüğe ne

⁹ Stengers, I., “Thinking With Whitehead-A Free and Wild Creations of Concepts”, Translated by Michael Chase with a foreword by Bruno Latour, Harvard University Press, London, England, 2011, S. 10

olduğu sorusunun anlamı, kendi hikâyemizi anlatabilmek için bize sağladığı başka olanaklar çerçevesinde bulunabilir. Bu *başka* ise, kendini, ölü olarak tanımlanan bir geçmişten değil, onu hala canlı olarak tasarlayan ve böylece ondan miras alınabilirliği mümkün kılan bir düşünme sisteminde gösterir.

Whitehead Felsefesinin merkezinde bulunan deneyim kavramının işlevini, etkilerini ve dönüşümlerini inceleyeceğimiz bu tezde aslında biz de bir yolculuğa çıkıyoruz. Yolculuğumuz yazılmış, tüketilmiş, ölü bir alana değil; aksine, bugün dahi canlılığını yitirmemiş, belki biraz ihmal edilmiş bir miras alınabilirliğin peşinde, deneyimin şimdimizi ve şu anın düşünmesini, gerçekliğini nasıl kurduğunu, ilişkili olduğu tüm bileşenleriyle birlikte, anlamaya yönelik.

Yolculuğun rotasını kurgulamak bir anlamda düşüncenin de gelişimsel rotasını belirleyeceğinden öncelikle çalışmanın ana başlıklarını ve bu başlıkları belirlemede neleri göz önüne aldığımızı belirtmek faydalı olacaktır. Daha önce de vurguladığımız gibi, Whitehead metafiziğinin en temel tezi, evrendeki tüm şeylerin birbiriyle karşılıklı bağlantı içerisinde olduğudur. Söz konusu bağlantılılık sayesinde tüm evren, içindeki her bir varlığın oluş, yok-oluş süreçlerinin döngüselligi ile güncellenen, büyük bir organik ağ/ matriks olarak tasarlanır. Tasarımı, genel anlamda ortaya çıkarabilmek için:

I. Bölümde, Kurgusal Felsefe ana başlığı altında, ilkin Whitehead'in kurgusal (speculative) adlandırmasını neden özellikle kullandığını ve kurgusal felsefeyle neleri amaçladığını '*Kurgusalın Ereği*' alt başlığı ile; ikinci olarak, bu felsefenin tanımını ve onu oluşturan kurucu öğelerin ne anlama geldiklerini, '*Kurgusal Felsefenin Tanımı ve Temel Bileşenleri*' alt başlığı ile; üçüncü olarak, aklın deneyim alanındaki işlevini, önemini kaos-düzen, uyum (harmony) – uyumsuzluk (incoherent) kontrastları çerçevesinde, '*Aklın Önemi ve Deneyimdeki Yeri*' alt başlığı ile inceleyeceğiz

II. bölümde, *'Whitehead'in Modern Felsefe Eleştirisi'* ana başlığı altında, ilkin töz kavramı ve buna bağlı olarak varlığın içine düştüğü temel ontolojik açmazlar, Aristoteles'in töz anlayışı; Leibnitz'in 'monadlar öğretisi'; Monistlerin, kendinden yeterli ve tek varlık tanımının sonucu olarak süreç fikrini yadsımaları bağlamında nasıl eleştirildiği , *'Geleneksel Ontolojik Düzlem: Özne – Yüklem Mantiği'* alt başlığı ile incelenecektir. İkinci olarak, *'Bilgi bilimsel düzlem: Öznellik ve Duyumculuk İlkesi'* alt başlığı altında, Whitehead'in, *'Aşırı Öznelcilik'* olarak ayırdığımız, Descartes eleştirisi, *'Aşırı Duyumculuk'* olarak ayırdığımız Hume eleştirisi, *'Nesnel İçerik Yanılsaması'* olarak ayırdığımız Kant eleştirisi ayrı ayrı ele alınacaktır. Üçüncü olarak Shrödinger'in *'gerçek dünyanın hipoteze dönüşmesi'* sözüyle benzerlik kurduğumuz, Whitehead'in, deneyimin temel gerçekliğini varlık çözümlemesinin dışında bırakmanın, soyut olanın somutlukmuş gibi algılanmasına yol açacağı düşüncesi, *'Yanlış Konumlandırılmış Somutlaşım Yanılgısı'* alt başlığı ile ve yine Whitehead'in *'bilimsel materyalizm'* olarak niteliği, 17-18. yy. bilimsel evren tasarımlarına getirdiği eleştirileri, bu tarz yaklaşımlarla, doğadaki nedensel sürekliliğin açıklanamaması ve değişimin olanaksızlaşması sonuçları bağlamında *'Basit Konumlama Yanılgısı'* alt başlığı ile inceleyeceğiz.

III. bölümde, *'Deneyim Ontolojisi'* ana başlığı altında, *'Deneyim Metafiziğinin Temel Bileşenlerini'* göz önüne getireceğiz. Bu temel bileşenlerden öncelikle, *'Aktüel Varlık'ı (Actual Entity)* ve bunun, Organizma Felsefesi içinde, anlamları aynı olmalarına rağmen, neden *'Aktüel Oluşumlar' (Actual Occassions)*, *'Deneyimin Oluşumu' (Occasion of Experience)*, *'Aktüel Olay' (Actual Event)*, *'Deneyim Damlaları' (Drops of Experience)* şeklinde, farklı terimlerle ifade edildiğini inceleyeceğiz. Bu başlıktan sonra deneyim metafiziğinin diğer temel bileşenleri sırasıyla açıklanacaktır: *'Subject- Superject'*; *'Öznel Biçim ve Öznel Amaç'*; *'Doyum ve Nesnel Ölümsüzlük'*. Deneyim Ontolojisinin sonraki iki alt başlığında *'Süreç İlkesi'* ve

'Görecelik İlkesi' Whitehead'in terimleriyle açıklanacak ve deneyim damlasının kendi aktüel dünyasına nasıl *ev sahipliği* yaptığı bu iki ilke üzerinden gösterilecektir. 'Nedensel Nesneleştirme' ve Whitehead'in en özgün kavramı olan 'Kavrayış' teorisi başlığıyla temel amacımız bu kavramların deneyimin oluşumundaki yerini ve önemini açığa çıkarmaktır. Bölümün son konusunu oluşturan *Formatif Ögeler*, Whitehead Metafiziğinin en soyut bileşenleri olarak nitelenmektedir. *Salt Potansiyeller* olarak da adlandırılan bu ögeler, sırasıyla, 'Yaratıcılık', 'Yitimsiz Nesnelere'¹⁰, 'Tanrı' ve 'Uzamsal Süreklilik'tir. Bu dört kavram deneyimin oluşmasının metafizik olanağı olarak incelenecektir.

IV. bölüm, "*Dünyanın Jenerik Kurgusu olarak Anlık Deneyim*" başlığıyla, bir olay örgüsünün gerçekleşmesi esnasında, deneyimin bileşenlerinin nasıl işlev gördüğünü örneklendirmeye çalışacağız. Jenerik kavramını kullanmamızın amacı anlık deneyimin, tüm aktüel varlıklar için ortak bir payda olduğunu simgelemesidir. '*Anlık Deneyimin Uzam-Zamansal Kurgusu*' alt başlığında açıklamaya çalışacağımız şey, uzay ve zamanın birbirinden ayrı olarak tasarlandığı ve deneyimden bağımsız olduğu fikrine dayanan Klasik anlayışın tersine, bu iki alanın deneyimde nasıl birleştirildiğini ve bunun deneyimsel ilişkiler açısından ortaya çıkardığı anlamları incelemektir. Bölümün son başlığında, anlık deneyimin oluşumu esnasında, gereken tüm kavramların nasıl işlev gördüğünü bir örnek üzerinden somutlaştırmaya çalışacağız.

V. Sonuç kısmında, çalışmanın bütününe değerlendirmeye yönelik genel bir çıkarımlar listesi yapacağız.

¹⁰ İngilizce, *Eternal* kavramı Whitehead felsefesinde değişmeden kalan ve aktüel varlıklar arasındaki bağlantıyı kuran saf potansiyelliği betimlemek için kullanılır. Kavramın Türkçe anlamlarından biri olan 'sonsuz' terimiyle ilgisi yoktur. Çünkü sonsuz terimi bir yönüyle ilahi bir alana gönderme yapar. Whitehead kavramının içini bu şekilde doldurmaz. Bu yüzden 'Eternal Object' terimi, 'yitimsiz nesne' olarak çevrilmiştir.

I. BÖLÜM

KURGUSAL FELSEFE

1.1- Kurgusalın Ereği.

Whitehead kendi felsefi sistemini kurgusal (speculative) olarak adlandırır. Kavramın çağrıştırdığı ilk anlamlar, kurgu ürünü bir tasarımda öne sürülen fikirlerin olgusal bir karşılığı olmayacağı ya da gerçekliği açıklamada yeterli delilleri sunamayacağı yönünde. Peki, bu olumsuz çağrışımlara rağmen, Whitehead, felsefesini tanımlamak için neden 'kurgu' kavramını kullanmaktadır? Filozof bununla bize, hiçbir zaman uygulamaya geçmeyecek, yalnızca bilme ve açıklama amacı güden bir düşünceler silsilesi mi öneriyor, yoksa bu, görünenin ötesine geçmeyi hedefleyen bir tanımlama mı? Yanıt için, Isabelle Stengers'ın Kurgusal Felsefe ile benzerliğini gösterdiği bir öykü aydınlatıcı olabilir:¹¹

Öleceğini hisseden yaşlı bir bedevi üç oğlunu yanına çağırıp son arzusunu onlara bildirir: Mal varlığının yarısını en büyük oğluna, dörtte birini ortanca oğluna, altıda birini de en küçük olana miras bırakmıştır ve bölüşümün hakça yapılmasını istemektedir. Bunu söyledikten çok kısa bir zaman sonra bedevi, üç oğlunu içinden çıkılmaz gibi görünen bir karışıklıkla baş başa bırakarak ölür: Mirasın tamamı, verilen oranlara bölünemeyen, on bir tane deveden oluşmaktadır. Kardeşler babalarının son isteğini nasıl yerine getireceklerdir? Develerin hepsini keserek mi, eti aralarında bölüşeceklerdir? Diğer taraftan bu, babaya saygıyı karşılayan bir seçim olacak mıdır? Babaları, onların, bu kaybı kabullenerek, gerçekten sevgilerini mi sınamak istemektedir? Yoksa bu, ölüm döşeğindeki bir babanın kafa karışıklığı ve zayıflığından kaynaklanan bir yanlış mıdır? Ne olursa olsun sonuçta en az bir hata vardır; çünkü mirasın yarısı, dörtte biri ve altıda biri toplandığında tam bir bütün yapmamaktadır.

¹¹ Metin özet olarak çevrilmiştir; tamamına dipnotta verilen kaynakça ile bakılabilir.

Mirasın bölüşülmesindeki karışıklık, kardeşler arasında savaşa kadar gidebilecek bir ihtimali de içinde barındırmaktadır. Ama bundan kaçınmak için çözümün olduğuna dair bahse girerek, yaşlı bir bilgeye akıl danışmaya giderler. Yaşlı bilge onlar için hiçbir şey yapamayacağını ama kabul ederlerse, belki işlerine yarayabilecek bir teklif sunabileceğini söyler: Teklifi, yaşlı, yarı kör ve çok zayıf bir halde olan kendi devesidir. Mirasın miktarı bu yarı kör ve zayıf deveyle birlikte şimdi on ikiye çıkmıştır. Böylece kardeşlerden en büyüğü altı deve, ortanca 3 deve, en küçüğü de iki deve alır ve yaşlı deve bilgeye geri verilir.¹²

On ikinci deveyle başarılan şey nedir? Onun ortaya çıkmasıyla, karmaşık gibi görünen bir durumun çözüme kavuştuğu, babanın son isteğinin yerine getirildiği, mirasın değeri düşmeden, paylaşımın yapıldığı ve kendi bağlamı içinde yeni olasılıkların keşfedildiği söylenebilir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken en önemli şey, mirasın içeriğinin bir kısıtlama olarak rol üstlenmesi ve bu kısıtlamanın aslında çözüme ait olmasıdır. Kardeşlerin içinde buldukları durum için çözümün bulunabileceğine dair varsayılan inanç, yaşlı bilge tarafından yönlendirilmez; bilgenin amacı kendi otoritesini babaninkinden üstün görme ya da ona boyun eğme de değildir. İnanç, aslında, babanın bilinmeyen amacının anlamını bulduğu, bir çözümün olanaklılığında kaynağını bulur. On ikinci deve, kurgusal önermelere tam uyacak bir etkiyi betimler. Böylece çözüm, sorunsal duruma getirilen bir öneriye işaret etmez aksine; çözüm, problemin çözümünün kendi içinde belirlendiği bir alana taşınır ancak hiçbir paylaşıma eklenmez. İşte kurgusal felsefenin içinde oluşturulan kavramlar da, tıpkı on ikinci deve gibi, aşılmaz olarak görünen sorunları dönüştürdükten sonra dönüşümün kendinden başka hiçbir iz bırakmadan geri çekilir. Örneğin, Whitehead,

¹² Stengers, I., *Thinking With Whitehead-A Free and Wild Creations of Concepts*, Translated by Michael Chase with a foreword by Bruno Latour, Harvard University Press, London, England, 2011, S. 16)

Kurgusal felsefesinde, tanrıyı kurucu bir öge olarak alır. Ancak bu ögeyi, klasik, aşkın tanımıyla sınırlamaz.

Kurgusal felsefe, bu yönüyle, çözüm arayışının, olasılıkların ve olanakların alanına dönüşür. Öyle ki, sistemin tümü düşünüldüğünde kurgusal adlandırmasına getirilebilecek olumsuz eleştirilerin anlamsızlığı açıktır; nitekim Whitehead, felsefenin görevinin kanıtlama değil, yalnızca deneyimi tüm açıklığıyla ifşa etmek olduğunu söyler.¹³ Neticede, kurgusal teriminin özellikle seçildiğini söyleyebiliriz. Kavram, en iyi sonuçların verimliliğinden hareket eden salt pratik akıl yerine, olumsal (contingent) gerçeklikleri de hesaba katan, teorik akla gönderme yapmaktadır. Teorik akıl her zaman göz önünde olanın ötesini araştırdığından Whitehead için böyle bir adlandırma, amaçları doğrultusunda tutarlıdır.

Nitekim her düşünce belirli ölçüde kurgusal öğelere sahiptir ve bunlar olmadan ne felsefede ne de bilimlerde herhangi bir yenilikten bahsedilemez. Yirminci yüzyıldaki bilimsel gelişmelere bakıldığında, özellikle fizik alanındaki devrimsel dönüşümler, doğayı anlama çabasında birçok soruyu da beraberinde getirmiş ve bununla bilimsel ön kabullerin yeniden gözden geçirilmesi gündeme gelmiştir. Böyle bir yeniden gözden geçirme, deneyimin ayrıntılı bir analizini ve dilin çok dikkatli kullanımının yanı sıra elde edilen verilerin birçok alanda test edilebileceği yeni varsayımların da geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Whitehead benzer bir düşünme rotasını felsefenin alanına taşır. Bununla modernitenin sunduğu düşünce alışkanlıkları sorgulanacak ve yeni bir yöntemle var olan yapının ötesine geçilecektir.

¹³ Whitehead, A. N., "Modes of Thought", Free Press, New York, 1968, S. 49.

1.2- Kurgusal Felsefenin Tanımı ve Temel Bileşenleri

Whitehead Kurgusal Felsefeyi; “İçerisinde deneyimizin her bir elementinin yorumlanabileceği; uyumlu, mantıksal, zorunlu bir genel fikirler sistemi tasarlama (frame) çabası” olarak tanımlar¹⁴.

Tanımın kurucu öğeleri tek tek incelenecek olursa, oluşturulmak istenen çerçeve daha açık bir şekilde görülecektir; başka deyişle ‘yorumlama’ (interpretation), ‘uyumlu’ (coherent); ‘mantıksal’ (logical) ve ‘zorunlu’ (necessary) kavramları belirli bir izlek doğrultusunda kullanılmıştır:

Öncelikle, deneyimin her bir ögesinin tek tek yorumlanabilir olması ne demektir? Whitehead’e göre “ hoşlandığımız, algıladığımız, istediğimiz, ya da düşündüğümüz şeyler olarak bilincinde olduğumuz her şey” bahsi geçen genel dizgenin belirli bir örneğini betimlemek zorundadır. Böylece felsefi dizge uyumlu, mantıksal ve yorumlama açısından uygulanabilir ve yeterli olmalıdır (PR 3). Burada uygulanabilirlik kavramı, yorumlanabilir olmaya; yeterlilik kavramı da, yorumlamada hiç bir kullanışsız unsurun içerilmemesine göndermede bulunur. ‘Uyum’ kavramı bir anlamda tüm çerçevenin semantik bütünlüğünü hedefler. Bu tarz bir semantikte, evrendeki bir ögenin bir diğerdinden soyutlanması düşünülemez aksine deneyimin tüm öğeleri bütünsel bir ‘matriks’ içinde anlamlı olacaktır. Böyle bir matriks, kavramsal bir indirgemeciliği değil aksine deneyimizdeki her bir ögenin birbirini gerektirdiği ‘dayanışma’ ve ‘ilişkisellik’ kavramlarının altını çizer.

Üçüncü olarak mantıksal (logical) kavramı, sistemin içinde hiçbir karışıklığın bulunmadığı tutarlı bir bütünselliğe işaret eder. Matematiğin doğa bilimlerinin kısıtlı bir

¹⁴ Whitehead, A. N., “Process and Reality, An Essay in Cosmology”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S.3

Whitehead, A. N., “Adventures of Ideas”, Free Press, New York, 1967, S. 222.

alanında üstlendiği rol, mantıksalın önemini karşılayabilecek bir örnek olarak sunulabilir.¹⁵ Tıpkı buradaki matematiksel ilişkilerde olduğu gibi deneysel ilişkilerde, genellemeleri amaçlar, tüm öğeleri birbirini gerektirir ve kendilerine bir uygulama alanı bulurlar. Bu ortak yönler doğrultusunda amaçlanan nitelik sistemin evrenselliğidir. Ancak, bunun anlamı, bilimlerdeki gibi olumsal (contingent) bir evrensellik ölçütü değil, gözlemlenebilir olanın ötesinde bulunan zorunluluklardır. Bu noktadan bakıldığında, felsefenin evrensellik iddiası yalnızca, bir yandan deneyimin kendini anlık varoluşunun doğasıyla sınırladığı diğer yandan bu tekil deneysel anın tüm düzeni temsil ettiği ve aynı zamanda tüm düzene katıldığı bir çerçevede aranabilir. Kurgusal felsefenin bu genel ilişkisellik taslağı evrendeki tüm kozmik alanlara uygulanabilir. Onun zorunluluğunun (necessary) altını çizen, sistemi oluşturan tek tek tüm deneysel birimlerin (deneyim damlası) bir arada olma yazgısıdır. Böylece tek bir deneyim damlası, evrendeki tüm koordinatlarıyla bağı içinde, tüm düzeni açıklamak için yeterli olacaktır. Bir başka açıdan, bu, Kurgusal Felsefenin Organizma Felsefesi olarak da adlandırılmasının temel nedenidir: Fizyolojinin diliyle konuşursak, tek bir DNA tüm organizmanın kimliğini açık eder ve organizmanın bütünselliğinin kurucu ögesidir. DNA'ların görece aynılığına karşın, deneyimin verilerinin sonsuz çeşitliliği, oluşturulan evrensel beden genişliğini tanımlamaktadır. Bu tarz bir genişlik ancak kurgusal felsefenin alanında elde edilebilir.

Kurgusal felsefenin, yukarıda bahsettiğimiz deneysel bütünlüğü açıklamada kullandığı yöntem *'imgelemci genellemedir'*¹⁶ (imaginative generalization). Peki, neden *'imgelem'*? Ya da kurgu ile imgelem arasında nasıl bir bağ kurulabilir? Her iki kavramın da etimolojik paydası aklın bir ürünü, bir tasarısı olmasıdır. Ancak bu, salt zihinsel bir tasarım değil, başlangıcını veriden alan bir etkinliktir. Whitehead imgelemci

¹⁵ Whitehead, A. N., *"Process and Reality, An Essay in Cosmology"*, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 6.

¹⁶ Whitehead, A. N., *"Process and Reality, An Essay in Cosmology"*, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 5.

genelleme ile deneyimsel genişliğin bütününe ulaşmak için verinin ötesine geçmeyi amaçlar. Örneğin bir uçağın belirli bir rotadaki seferini düşünelim. Uçağın havalanmasıyla başlayan gözlem, duyum alanından çıkmasıyla son bulur. Dolaysız gözlemin olanaklı olmadığı bu andan sonra imgelemci genelleme devreye girer; artık gözlemleyemesek de uçağın havada yoluna devam ettiğini biliriz. Uçağın tekrar yere inmesiyle kesinleşen aklın bu yorumu onun mantıksal çıkarımıdır. Başka bir ifadeyle, veri ile aklın deneyimde sentezlenmesidir. Bu sentezlemede Whitehead, akla büyük bir önem atfeder.

1.2.1- Aklın Önemi ve Deneyimdeki İşlevi

Whitehead, doğal tarihin izlerini sürerek aklın kökensel ve işlevsel niteliklerini sorguladığı kitabında (*The Function of Reason*), aklın işlevini “yaşama sanatını yükseltmek”¹⁷ olarak tanımlar. Bu tanım deneyimin bileşenlerinin iç içe geçmişliğini göstermede önemli bir köşe taşı oluşturmaktır.

‘Yaşama sanatı’nın analizi, evrim teorisinin temel iddialarından biri olan ‘yalnızca en güçlüler hayatta kalır’ ifadesindeki hatalara işaret ederek başlar. Buradaki hata, güçlünün zayıf olanı elimine edeceği gerçeğinden değil, sadece en güçlünün hayatta kalabileceği tezinin, yaşama sanatı için en iyi örnekleme oluşturduğuna dair inançtan kaynaklanır. Doğaya bakıldığında inorganik varlıkların organik varlıklara göre çok daha fazla yaşamlarını idame ettirdiği gözlemlenebilir. Söz gelişi, bir kaya milyonlarca yıl varlığını sürdürebilirken, bir ağaç belki bin sene, insanlar ortalama yetmiş sene, bir köpek ise ancak on beş sene yaşayabilmektedir. Bu anlamda, inorganik olanlarla kıyasla organik varlıklar ‘yetersiz bir hayatta kalma gücüne sahiptirler.’ ‘Böylece, kalıcı olma sanatı inorganik formlara özgüken yaşama sanatı karmaşık

¹⁷ Whitehead, A. N., “*The Function of Reason*”, Beacon Press, Boston, 1971, S. 2.

*organizmaların bir özelliği olur*¹⁸. Burada hemen akla gelen ilk soru şudur: Karmaşık organizmalar yetersiz bir yaşama gücüne sahipse, bu türden varlıklar nasıl her zaman evrimleşebiliyor? Ya da evrim neden hep yukarıya doğrudur? *'Türlerin Kökeninde'* soruya dair, *'yaşam savaşı'* ve *'çevreye adaptasyon'* gibi yanıtlar verilse de, bu türden açıklamalar yetersizdir. Whitehead'e göre, karmaşık bir organizma sadece çevreye uyum sağlamaz, aynı zamanda varlık aşamasına göre çevreyi dönüştürür; çevreyi dönüştürmek belirli amaçlara yönelmeyi gerektirir ve hayatta kalmanın formülü çevreye amaçsal tepkiler vermekte saklıdır. Hayvanlar gibi, ileri seviyeden kompleks organizmalar, çevreyi dönüştürmede aktif bir rol üstlenir. Kompleks varlıkların en ileri aşaması olan insan varoluşunda ise doğaya karşı bu aktif atak, onun dünyadaki en belirgin niteliğidir. İnsanın doğaya karşı giriştiği bu dönüştürme faaliyeti amaçsal bir güdüdür (urge). Bu güdü eşliğinde, yaşama sanatı sırasıyla *"yaşamak; iyi yaşamak ve daha iyi yaşamak"* şeklinde gelişimsel bir rota izler. İlkinde sadece hayatta kalmak gözetilirken, ikincide tatmin edici bir şekilde yaşamak; üçüncüde ise tatminin yükseltilmesi amaçlanır. Böylece aklın yaşama sanatı olarak başlayan işlevinin temel karakteri doğaya karşı bir saldırıya (attack) dönüşür¹⁹. Bu aşamada Whitehead tarihte iki tip aklın bulunduğunu belirtir: *"Tilkilerle paylaşılan Ulysses akli (yararcı akıl) ve tanrılarla paylaşılan Platon akli (kurgusal akıl)"*²⁰. Ulysses akli, hayatta kalma olanakları açısından sadece kendisiyle ilgilenen, anlık doyumları ve anlık amaçları hedefleyen bir akıldır. Platon akli ise dünyayı bütünüyle anlama çabasıdır ve bu amaç, anlık doyumların ötesine geçerek dünya resmini komple bir çerçevede görmeyi talep eder.

En ilkel varlık formundan en üst derecesine kadar her varlık aşamasında kökensel bir element olarak bulunan aklın işlevi, yalnızca sonul ve etken nedenler (final

¹⁸ Whitehead, A. N., "a.g.e.", S. 3-5.

¹⁹ Whitehead, A. N., "The Function of Reason", Beacon Press, Boston, 1971, S. 5-6.

²⁰ Whitehead, A. N., "a.g.e." S. 7-34.

and efficient causation) üzerinden açıklanabilir. Felsefenin temel görevlerinden biri de, etken ve sonul nedenlerin karşılıklı ilişkilerini göz önüne sermektir. Buna göre, Ulyses akıllı, dünyayla ilişkisinde sonul nedenlerle uğraşmaz; tüm ilgisi, güdülerinin 'iyi yaşama' ve 'daha iyi yaşama' olarak somutlaştığı salt yaşamın dönüştürülmesidir. Bu haliyle Ulyses akıllı kendisini durağan bir döngüde hapseder. Evrimin daha önce bahsettiğimiz hep yukarı doğru olan ilerleme güzergâhında akıl, kendisine yeni amaçlar koymalıdır. Yeni bir amaca doğru iştahlarında (appetite) teorik akıl (Platon akıllı) yaşamı anlama çabasıyla, deneyimin bütünselliğini oluşturan etken ve sonul nedenlerin peşinde koşar. Bu anlamda, aklın varlık hiyerarşisindeki deneyimsel işleyişi şöyle gerçekleştirir:

Süreç, içerisinde birçok ögeyi barındıran deneyimsel bir aktivitedir. Başka bir deyiş ile sürecin yinelenen (repetitive) ve kökensel (originative) olmak üzere iki yönü vardır; bu yüzden her bir deneyim oluşumu (occassion) iki kutupludur. 1- Nedensel etki ve yinelenen elementlerden oluşan fiziksel deneyim; 2- Belirliliğin biçimleri (forms of definitness-eternalobjects) olarak da ifade edilen kökensel elementlerin oluşturduğu zihinsel (mental) deneyim²¹. Deneyimin fiziksel yönü geçmişten miras alınan yinelenen verilerin toplanmasıyla; zihinsel yön, deneyimin biçimini gerçekleştirmeye doğru bir iştah (appetition), bir güdü olan kökensel elementlerin elde edilmesidir. "Zihinsel deneyimde bilinç (consciousness) gerekmediğinden, zihinsel deneyimin en düşük formu, bir deneyim biçiminin gerçekleştirmeye amaçlayan 'kör-dürtü'dür, (blind-urge) yani, gerçekliğin bir biçimine yönelen dürtü... Belirliliğin formları Platonik idealdır, ortaçağcıl tümeller."²²

²¹ Turan, E. R., "The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe", ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S. 27.

²² Whitehead, A. N., "The Function of Reason", Beacon Press, Boston, 1971, S. 32.

Aslında, kör-dürtü zihinsel deneyimin yeniliği talep eden iştahdır (appetition); bir başka deyişle “*yeniliğin organıdır.*”²³ Ancak bu organ, geçmişten aktarılan deneyimlerin salt bir tekrarlama değildir; her tekrarlama yeni bir şey olma dürtüsü olarak ilkinden biraz daha farklı şekilde meydana gelir. Yenilik rutinde bir kırılmaya neden olduğu için zihinsel deneyim her zaman anarşik unsurlar barındırır. Anarşinin giderilip düzenin tekrar sağlanması nedensel bağlanımın kurucu özelliğidir. Anarşiyi aşmada yeterli donanımın bulunmadığı durumlarda ise yenilik göz ardı edilir. Yeniliğin olmadığı yerde zihinsel deneyim boş, salt varoluşsal bir alışkanlığa döner. Alışkanlıkla kastedilen, akılla (reason) kontrast oluşturan tükenmişlik/atalet (fatigue) duygusunun hüküm sürmesidir. Mental deneyimdeki tükenmişlik, fiziksel deneyimin kısır döngüsüyle sonuçlanır. Bunun bir örneği, doğanın en düşük formlarındaki varlıkların hemen önce geçmişten miras aldığı içeriğe basitçe uymasındır. Başka bir deyişle, her aktüel varlık anarşiyi bir düzene dönüştürmek için körlemesine (blindly) tekrarlanan eski içeriği taklit eder. Sonuçta düşük seviyeden formların, bu amaçsız varoluşunda artık hiçbir tutarsızlığa ya da kargaşaya rastlanmaz. Zihinsel deneyimin bu sönük karakteri, Whitehead’in deyişiyle “tüm doğayı kuşatır”.²⁴

Tükenmişliğin ötesine geçebilmek duygusal (emotional) amaçlar koymakla gerçekleştirilebilir. Zihinsel deneyimdeki formlar,(eternal objects) anlık durumlarla onların ötesindeki durumları birbirine bağlar böylece amaçsal yönelim kendini aşmaya doğru sürekli bir atılım içinde olur ve yeniliğe olan iştah tekrar konumlanır. İnorganik dünyadan, yüksek dereceden organizmalara geçildiğinde yaşama amaçsal tepkiler verebilmek, ilkin hayvan deneyiminde gözlemlenir. Hayvanlar hayata tutunma açısından olağanüstü başarılar elde etmişlerdir. Ancak amaçlarını büyük olasılıkla kendilerinin de anlamlandıramadığı ama yine de kendi varlıkları ya da gruplarının

²³ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*”, S. 33.

²⁴ Whitehead, A. N., Whitehead, A. N., “*The Function of Reason*”, Beacon Press, Boston, 1971, S. 33.

sürekliliği bakımından zorunlu olan neden sonuç ilişkilerini büyük bir rutin içinde sergilerler. Hayvanları insanlardan ayıran en büyük özellik onların ilerici olmamalarıdır.²⁵ Daha yüksek formlara baktığımızda insan aklıyla karşılarız; akıl (mentality) “zihinsel deneyimin iştahlarına yenilik getirir”.²⁶ Ancak zihinsel deneyimin bu işlevi de anarşik ögeler barındırır. Anarşi, tekrarlanan içeriğe verilen tepkiden doğar ve yeniliği talep ederek devam eder. Düşük formlardan farklı olarak, kaosun bir düzene dönüştürülmesinde akıl (reason) dengeleyici bir rol üstlenir; buna göre akıl, anarşik içeriğin ‘öz-dengelenimini’ sağlayarak işlevine başlar.

Platon aklının ya da kurgusal aklın nitelikleri, bütünsel bir dünya deneyimini anlayabilmek ve kendimizi onun bir parçası olarak görebilmektir. Dünyaya böyle bir resimden bakabilmek anlama çabasının iyiliğidir. Bu iyilik ise yaşamımızın iyiliğidir. Kurgusal aklın işlevi, yaşama sanatını yükselterek, felsefenin gerçek doğasını gözler önüne sermektir. Whitehead’ın bir başka tanımına göre Felsefe;

“olasılıkların araştırılması ve bunların aktüel durumlarla karşılaştırılmasıdır. Felsefede gerçeklik, teori, alternatifler ve ideal olan birlikte düşünülür (weighed). Felsefenin hediyeleri, içgörü (insight) ve öngörüdür (foresight); kısacası yaşamın değerli olduğudur”.²⁷

Özetle, daha iyi bir yaşama dair çabasında, kurgusal felsefe, deneyimin bütünsel bir kavranışını amaçlar. İşe şeylerin doğasının kendilerini açığa vurduğu, şimdinin anlık deneyimini açıklamakla başlar. İnsanın zihinsel etkinliklerinin anarşik iştahlarından düzene doğru geçişini akıl (reason) sağlar. Akıl, evreni, içinde barındırdığı tüm bileşenleriyle büyük bir uyum (harmony) çerçevesinde tasarlar; aksi durumda, yani, akla

²⁵ Whitehead, A. N., “*Adventures of Ideas*”, Free Press, New York, 1967, S. 91.

²⁶ Whitehead, A. N., “*The Function of Reason*”, Beacon Press, Boston, 1971, S. 33-34

²⁷ Whitehead, A. N., “*Adventures of Ideas*”, Free Press, New York, 1967, S. 98.

olan inancın yokluğunda her şey keyfiyetin egemenliğine girer. Keyfiyet ise (arbitrariness) düşünme etkinliğinin bozulmasıdır (violate). Kurgusal düşünmedeki tükenmişlik (fatigue), keyfiyet ve kopukluk (disconnected) parçalanmış bir dünya görüşüne neden olur. Kurgusal akıl, keyfi ve uyumsuz (incoherent) açıklamalardan kaçınarak, deneyimimizin tüm bileşenlerini yorumlamak için bir düşünceler sistemi önerir.

Deneyimimizin bu, *tüm bileşenleri* ifadesi aslında Isabelle Stengers'in '*Biz*' zamiriyle özetlediği bütüncül dünyanın kendisidir. Daha önce belirttiğimiz gibi '*bize ne oldu?*'²⁸ sorusunu yanıtlamak dünyanın başına gelen şeylerin anlatılmasıdır. Whitehead'in Modern Felsefe üzerine eleştirileri, aynı zamanda, söz konusu '*Biz*'in nasıl ayrıştırıldığının altını çizer.

²⁸ Stengers, I., "*Thinking With Whitehead-A Free and Wild Creations of Concepts*", Translated by Michael Chase with a foreword by Bruno Latour, Harvard University Press, London, England, 2011, S.22

II. BÖLÜM

WHITEHEAD'İN MODERN FELSEFE ELEŞTİRİSİ

Modern felsefenin özü, deneyimin açıklanmasında öncelikli ilginin ontolojiden epistemolojiye kayması olarak düşünülebilir. Bu eksen değişikliği, dış dünyanın (*res extensa*) önceden belirlenmiş cansız doğa, zihnin ise (*mind/ cogito*) bilen özne olarak ayrımlandığı kartezyen tasarıma işaret eder. Önceden belirlenmiş olma, evreni, içinde 'cam kafeslere' hapsedilmiş türlü varlıkları barındıran bir 'müze'ye dönüştürür. Dolayısıyla, tüm yaratıcı aktivite böyle bir müzenin o ilk kuruluş anında tüketilir ve varlık aynı mekanik sergi içerisinde resmedilir. Whitehead'e göre, herhangi bir içsel bağlantıdan yoksun bu gerçeklik tasarımında sistem, uzay zaman fonuna yerleştirilen değişmez, bağımsız varlıkların birbirlerine sadece dışsal etkide buldukları bir çerçevede işler. Deneyim ve özgürlüğün kendisine yer bulduğu tek alan olan aklın görevi ise herhangi bir sınırlama olmadan bu bağımsız varlıklar arasındaki dışsal ilişkileri biçimlendirmektir. Bu anlamda "bilen özne ya da zihin (*cogito*), değişmez, atomik ve sonuludur. Tüm bunların ötesinde zihnin etkinliği, bilme sürecinde bu mekanizmayı asla bozmaz".²⁹ Whitehead, Kartezyen felsefenin bu dünya tasarımının, sıradan deneyimimize uygun olduğunu belirtir³⁰; çünkü kılıfsal gereksinimler doğrultusunda deneyimin sadece görece açık-seçik ve kararlı (*stable*) özelliklerini ön plana çıkarmaya eğilimliyizdir. Ancak töz nosyonu olarak kavramsallaştırılan bu tarz yaklaşımlar, gündelik deneyimimizde kullanışlı olmasına rağmen "şeylerin nihai yapısını açıklayacak temel bir konum olarak kullanılamaz".³¹ Buna göre varlık (*being*) temelsizdir. Önceden belirlenmiş bir referans noktasına göndermeler yaparak onun

²⁹Turan, E. R., "The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe", ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S.12.

³⁰ Whitehead, A. N., "Function of Reason", Beacon Press, Boston, 1971, S. 88.

³¹ Whitehead, A. N., "Process and Reality, An Essay in Cosmology", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 76

varlıkla olan ilişkilerini, bilincin çıkarımları üzerinden göstermeye çalışmak, varlığa her hangi bir temel sağlamaz. Keith Robinson'un da Whitehead yorumunda belirttiği gibi, “*Varlıklara temel olan bir varlık yoktur; sadece varlığın varoluşu (becoming) ve onun süreci vardır.*”³²

Yapılması gereken, kılıfsal kaygıların ötesinde, deneyimin bütüncül yapısını açığa çıkaracak yeni bir evren modeli geliştirmektir. Bu amaçla, bir taraftan modern felsefenin karşıt uçlarda kutuplaşmış özneciliği ve deneyciliğinin dengelenmesi diğer taraftan tüm felsefi etkinliği de etkisi altına alan bilimlerin aşırı soyutlamaya dayalı gerçeklik algısının hatalarının gösterilmesi Organizma Felsefesinin öncelikli işi olmalıdır. Dolayısıyla modern çağın töz nosyonunu reddeden Whitehead; onun ontolojisini, epistemolojisini ve ‘bilimsel maddeciliğini’ eleştirir. Bu eleştiriler sırasıyla töz felsefelerinin özne-yüklem mantığına, ‘Öznellik-Duyumsallık İlkeleri’ne (*The Subjectivist and Sensationalist Principles*) ve Newton Fiziğine (*fallacy of simple location*) yöneltilmiştir. Bahsi geçen noktaların iyi anlaşılması, modern felsefenin, organizma felsefesi içinde nasıl bir dönüşüme uğradığını açığa çıkarmada oldukça faydalı olacaktır.

2.1-Modern Ontolojik Düzlem: Töz Ayrımı ve Özne-Yüklem Mantığı

‘*Metafizik*’inde Aristoteles, varlık felsefesinin merkezine koyduğu töz kavramının önemini, “*varlığın incelenmesi öncelikle tözün incelenmesidir*” sözüyle ifade etmiştir.³³ Daha antik dönemlerden çizilen bu tarihi rota, modern dönemin tüm töz ontolojileri için de vazgeçilmez bir köşe taşı olmuştur. Descartes’ın “*...var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan şey*” olarak tanımladığı töz, yine Aristoteles’in

³²Robinson,K, (2011), “ *Secrets of Becoming- Negotiating Whitehead, Deleuze, and Butler*, Roland F, and Andrea M, (Ed.), içinde S. 63.

³³ Aristotle, *Metaphysic Books Z and H*; Translated with a commentary by David Bostock; Clarendon Press; Oxford 1994 Chapter I, S. 2

özne-yüklem mantığından türetilmiştir: Tanımı gereği, içsel etkinlikten yoksun, durağan ve sürekli olan tözün bilinebilen yönü, kendisine dışsal olan kipsel (accidental) nitelikleridir. Bu anlamda bir töz '*kendinde şey*' olarak asla bilinemez ve deneyim üstüdür. *The Function of Reason*'da Whitehead konuyu, Zihin- Beden düalitesine taşır:

“... Dünyada, her kozmolojinin ilk iş olarak ilgilenmesi gereken apaçık bir düalite vardır: Beden-Zihin. Descartes’i izleyip töz nosyonunun terimleriyle bu düaliteyi ifade edecek olursak, bedensel ve zihinsel tözler nosyonuna ulaşırız. Bu teoride bedensel tözler içerikten yoksun (vacuous) bir varlığa (existence) sahiptirler. Tamamıyla içşel değerden yoksun salt gerçekliklerdir (facts). Varlığa neden gelmeleri gerektiğine ya da süreğen (endure) olmaları ya da varlıklarının niçin sona ermesi gerektiğine dair içşel bir neden öne sürmek imkânsızdır. Descartes bunun tanrı tarafından sürdürüldüğünü söyler ama tanrının niçin bu şekilde davrandığını açıklamada hiçbir neden göstermez.”³⁴

Yani, cansız, içşel değerden yoksun ve bilinemeyen şeyler olarak sonul gerçeklikler deneyimin doğasını açıklamada hiçbir olanak sağlamazlar. Geleneksel yaklaşımda tözsel bir şey başka herhangi bir tözsel şeye gönderme yapmaksızın kendi içinde bir bütün olarak algılanmaktaydı. Bu tarzdan bir nihai atomlar, monadlar ya da deneyimsel özneler açıklaması, gerçek tikeller dünyasının altını çizen karşılıklı bağlantıyı görmeyi imkânsız kılar. Böylece, evren, aralarında hiçbir içşel bağlantı bulunmayan, dağınık, tözsel bir doluluğa dönüşür. Bu atomik çokluklar arasındaki tek ortak payda, aynı uzam ve zaman boyutundaki görece yakınlıklardır; bu anlamda tanımlanabilecek tek ilişki, tözlerin birbirlerine yakınlıklarından doğabilecek dışsal bir temasıdır; bu temas dışında, bir tözün evrenin uzak ya da yakın, diğer noktalarındaki bir başka tözle ilişkisinden söz edilemez. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Aristoteles’ten miras kalan ve Descartes’te doruk noktasına çıkan bu problem, tüm modern epistemolojiler ve kozmolojilerde yaşanan güçlüklerin kaynağını oluşturur. Hemen akla gelen ilk soru şudur: Nihai ve

³⁴Whitehead, A. N., *The Function of Reason*, Beacon Press, Boston, 1971, S. 29.

etkinlikten yoksun olarak tanımlanan tözler arasında içsel olarak bir bağlantı bulunmuyorsa bir tözün başka bir tözün varlığına dair farkındalığı nasıl gösterilecektir? Başka bir ifadeyle, birbirlerinden kopuk olarak evreni doldurduğu düşünülen tüm varlıkların aynı evreni paylaştıklarını nasıl varsayabiliriz? Whitehead, aralarında deneyimsel bir bağlantı olmadan, varlıkların aynı evrende bulunabilmelerinin iki yolu olduğunu söyler. Bunlardan ilki, hem modern düşüncenin izinden giden hem de bu düşüncenin getirdiği zorluklarla ilk defa yüzleşen Leibnitz'in yaptığı gibi, evrendeki tüm varlıklar arasındaki ilişkilerin nihai garantörü olarak Tanrı'ya başvurmak; diğeri ise Bircilerin (Monists) yaptığı gibi basitçe gerçek tikelleri (individuals) reddetmektir.³⁵ Leibnitz'in çözümü Whitehead' e göre keyfidir. Her ne kadar Leibnitz için de *var olmak aktif olmak* anlamına gelse de, bu görünüştedir; felsefesinde, töz olarak tanımlanan 'monad'lar arasında dolaysız bir ilişki varsayılmaz, bunun yerine, birbirlerine açılan pencereleri olmayan monadların aynı evrende bulunabilmelerinin yegâne koşulu olarak tanrıya açılan pencerelerinin olması gösterilir. Her monad Tanrıyla olan ilişkisi nedeniyle edindiği, kendi deneyim tarzını geliştirir. Ancak önceden belirlenmiş uyum (pre-established harmony) anlayışı içinde en üstün monad olan Tanrının konumunun neden ayrıcalıklı olduğu, neden diğer monadların paylaştığı bağlantısızlık özelliğinden muaf olduğu ya da Tanrı'nın neden tüm monadlara bir pencere açtığı açıklanmaz.³⁶ Dolayısıyla sistemin tıkanıdığı noktada Tanrı'ya başvurmak, Whitehead tarafından, aşırı kolaycılık ve keyfiyet olarak anlaşılır. Monizm'de ise gerçeklik kendinden yeterli ve tektir. Bu teklik içinde anlaşılın deneyimin çeşitliliği bu kapsayıcı tekliğin görünüşleri ya da kipsel nitelikleridir. Whitehead'e göre Monistik açıklamalar da tıpkı Leibnitz'de olduğu gibi keyfidir. Çünkü monistik yaklaşım, varlığa dair tüm değişkenleri birbiriyle uyumlu bir '*peri masalı*' kurgulayarak servis ederken varlığı değişmeyen bir düzenin

³⁵ Turan, E. R., "The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe", ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S. 15.

³⁶ Whitehead, A. N., "Adventures of Ideas", Free Press, New York, 1967, S. 133-134.

içine hapseder; oysa Whitehead'e göre *karışıklığın* (confusion) kurgulanan bu *düzenden* daha temelsiz olduğunu düşünmeye dair hiçbir neden yoktur. Düzen ve karışıklığın her ikisini de kuşatacak, varlığı anlama çabasını derinleştirecek bir yaklaşım geliştirmek yerine, Monistik anlayış, söz konusu çabanın bir tarafında kalmış ve tikeli tümel içinde eriterek deneyimimizin en temel öğelerinden biri olan süreç fikrini açıkça yadsımıştır. Süreç fikri deneyimimizin her bir öğesinin kendi başına bir varlığı olduğu ve aynı zamanda bu tek tek deneyimsel varlıkların birbirleriyle dayanışma içinde olduğu düşüncesine dayanır. Bir diğer ifadeyle süreci şöyle ifade edebiliriz: Bizler şu an şimdideyiz, şimdi ise sürekli değişmektedir; şimdi, geçmişten gelerek geleceği şekillendirir ve böylelikle geleceğe geçer. Bu ifadeye karşıt sav olarak, her şey bir araya getirilebiliyorsa, Monistler inkar edilemez bir gerçeklik olan sürecin neden var olması gerektiğini de açıklamalıdır. Sürecin salt bir görünüşten ibaret olduğu ya da mutlak gerçeklik için herhangi bir önem teşkil etmediği gibi açıklamalar çok tatmin edici değildir. Whitehead doğal olarak şu soruyu sorar: “*değişmeyen bir gerçeklik idesi nasıl oluyor da bir değişim yanılısaması (delusion) üretiyor?*”³⁷ Whitehead, monistik bir evren tasarımının da, birbirinin içine geçmiş birçok öğeden oluşan *anlık deneyimimizi* açıklayamayacağı görüşündedir. Bu anlamda, sundukları evren tasarımı töz felsefesine ve onun özne-yüklem, töz-nitelik ya da tikel-tümel ayrımına dayanan tüm felsefi yaklaşımlar monistik bir çerçevede değerlendirilebilir.

2.2- Bilgi Bilimsel Düzlem: Öznellik ve Duyumculuk İlkeleri

Töz felsefeleri için bir şeyin açık seçik bilgisini elde etmek o şeyin varlığını temellendirmede yadsınamaz bir kanıt olarak gösterilebilir; dolayısıyla epistemoloji, ontolojiyi daima önceler. Ancak böyle bir yol haritasında, ortaya çıkarılan bilgi ister kendinden yeterli öznenin mantıksal çıkarımlarından gelsin isterse de salt duyu verilerinin zihindeki soyutlamalarından elde edilsin, bununla inşa edilen varlığın

³⁷ Whitehead, A. N., “*Modes of Thought*”, Free Press, New York, 1968, S. 53.

gerçekliği daima şüpheli kalacaktır. Çünkü varlığın düşünme etkinliğinin bir ürünü olarak nasıl ortaya çıktığının nesnel bir dayanağı bulunamaz; böylece tüm düşünme etkinliği kendi içinde solipsist bir kısır döngüye dönüşür. Bu anlamda Epistemolojik teoriye hakim olan geleneksel soyutlamalar deneyimin somut verilerinden oldukça uzaktır. Dolayısıyla insan deneyiminin en temel unsurlarından biri olan tikeller arasındaki gerçek bağlantı, bir yanılsamadan ibaret olacaktır. Whitehead'in belirttiği anlamda, şeylerin iç-içe geçmişliği olarak ifade edilebilecek bu bağlantılılık (connectedness), şeyler arasındaki bir ilişkiyi imler. Ancak geleneksel felsefelerde işaret edilen ilişkisellik sadece tümeller olarak anlaşılmaktadır. Örneğin 'bu taş gridir' önermesinin ortaya çıkardığı tek bilgi, grilik tümelidir, taşın neliği bilgiye daima yabancıdır. Diğer taraftan 'bu taş' ifadesi, taşın evren içinde bulunabilecek diğer tüm koordinatlarını ve ilişkilerini yok sayar. Bu, Bradley'in "*ilişkisiz ilişkisellik*" olarak tanımladığı durumdur. Yani deneyimsel bütünlüğün ötesinde sunulabilecek her bağlantının aslında bir ilişkisizlik olduğudur (non-relational). Buna göre taş ve grilik tümeli arasında verilmiş herhangi bir bağlantı olmadığı gibi, taşın, çevreninde bulunan diğer hiçbir aktüel varlıkla karşılıklı ilişkisinden de bahsedilemez. Bradley bunun karşısına deneyimin kapsayıcı bütünlüğünü koymaktadır:

“ bir ilişki, bir birliği (unity) ve kapsayıcı bir bütünlüğü vurgulamaya işaret etmez mi? Ve sonra, bir kez daha, bu bütünlüğün deneyimlenmiş olması ya da hiçbirşey olması gerekmez mi?Eğer, objeler bana verilmiş olsaydı, benim de verilmiş olmam gerekirdi ve böylece bulduğum şey kendimdir. Kendimi soyutlamada verili olarak değil, somut, deneyimlenmiş bir şey olarak bulurum.”³⁸

³⁸ F. H. Bradley, *Essays on Truth and Reality*, Oxford at Clarendon Press, 1914, S. 193.

Aslında burada tartışılan şey deneyimin bilinçle belirlenmesine olan karşı çıkıştır. Bilinç olarak tanımlanan şey, modernitenin anladığı gibi, bir objenin varlığının sadece özne için olması demekse burada öznenin ilişki olarak ortaya koyduğu şey tümellerdir ve bu, deneyimin kapsayıcılığı açısından ciddi sorunlar doğurmaktadır. Tanımlanabilmeleri için iki ya da daha fazla tikel gerektiren tümeller kendilerine işaret eden bazı terimlere ihtiyaç duyarlar. Bradley'e göre sorun burada başlamaktadır. Öyle ki, bu taş gridir önermesi sadece bir tanımlamadır ve taş ile grilik tümeli arasında ilişki gibi gösterilen şey gerçek tekillikler arasındaki gerçek bağlantılılığı göstermekten uzaktır. Taşın varlığının aktif tarihsel rotasıyla birlikte evrendeki her bir obje ve olayla olan tüm ilişkileri deneyimin "kapsayıcı bütünlüğü" içerisinde ele alınabilecek karşılıklı bir bağlantılılığı açığa çıkarmalıdır.

Whitehead, deneyimin verilerini analiz ederken buna benzer bir izlek oluşturur ve Hume'un 'duyu izlenimleri' (*impressions of sensation*) doktrinini üzerinden ikili bir ayırım yapar; ayırımın ilk kısmı, 'Öznellik İlkesi' (*Subjectivist Principle*) diğer kısmını da 'Duyumculuk İlkesi' (*Sensationalist Principle*) olarak adlandırılır.³⁹ Whitehead'e göre bu iki ilke arasında katı bir ayırım yapan her felsefi sistem, ya aşırı öznelliğe ya da aşırı nesnelliğe saplanır. Tüm modern felsefe tarihi, aslında bu iki ucun katılığında kaynaklanan olumsuz sonuçlardan, doğrudan ya da örtük olarak, kaçınma hikâyesi olarak da tanımlanabilir; bu yüzden aslında birbirine sıkı sıkıya bağlı olan bu iki kutbun genetik yapısı incelenerek, aralarındaki ilişkiler açıkça ortaya konabilir. Buna göre,

"Öznellik İlkesi, deneyim etkinliğindeki verilerin tamamıyla tümeller bağlamında, yeterli olarak, çözümlenebileceği"ne olan inançken, "Duyumsalıcı İlke, deneyim etkinliğindeki birincil faaliyetin alımlamanın hiçbir öznel formunu

³⁹Whitehead, A. N., "Process and Reality, An Essay in Cosmology", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 157.

barındırmadan verinin çıplak öznellik olarak göz önüne alınmasıdır. Bu salt duyum doktrinidir”.⁴⁰

Öznellik İlkesi şu üç varsayımdan kaynaklanır: 1) *Temel ontolojik ilke olarak töz-nitelik ayrımının kabulü*, 2) *Aristoteles’in töz tanımı: bir töz daima öznedir ve hiçbir töz bir başka tözün yüklemi olamaz*, 3) *Deneyimleyen özne daima tözdür*.⁴¹ İlk varsayım, nihai metafiziksel gerçeklik olarak, bir niteliğin daima tözün doğasına ait bir şey olduğunu ifade eder; ikincisi, tözler ve nitelikleri arasında yapılan özel bir ayrımı ifade eder ki, bu iki varsayım, tümeller ve tikeller olarak tanımlanan geleneksel ayrımın genel çerçevesini oluşturur. Whitehead’e göre bu türden bir indirgemecilikte, tikel çoklukları anlamlandırma çabasıyla başlayan bir etkinlik tikelin tümel içinde erimesiyle son bulur. Diğer taraftan tikeli kurtarmak adına yapılacak aşırı vurgu da tümelin anlamının yitmesi tehlikesini doğuracaktır; dolayısıyla Organizma Felsefesi geleneksel yaklaşımların yaptığı ayrımları reddeder. Whitehead’in PR’ de söylediği gibi;

“Bir aktüel varlık, yetersiz dahi olsa, tümellerle açıklanamaz; çünkü diğer aktüel varlıklar, herhangi bir aktüel varlığın tanımına girerler. Böylece başka her şeyden farklı olarak, varlığın ne olduğu bakımından tümel olarak adlandırılan tikeldir ve diğer aktüel varlıkların yapısına girmesi bakımından her tikel adlandırma tümeldir”.⁴²

2.2.1. Descartes Eleştirisi: Aşırı Öznelcilik

Whitehead’e göre Descartes, ‘*modern felsefenin babası*’ ünvanını sonuna kadar hak ederek kendinden sonraki felsefeye ve entelektüel düşünceye geniş çaplı bir rota çizmiş ve sonraki birkaç yüzyılın bilimlerine açık ve çok yönlü bir ilerleme güzergâhı

⁴⁰ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 157.

⁴¹ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*”, S. 157.

⁴² Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 48.

belirlemiştir. 1920'ler itibarıyla bilimler, Kartezyen ilkelerin gösterdiği çerçevenin ötesinde bir yol izleyerek felsefenin iflasına yol açmıştır. Bu anlamda Whitehead'in Organizmacı yaklaşımı, felsefenin yeniden işlerlik kazanabilmesi için, onu bağlı bulunduğu Kartezyen köklerinden sökerek asıl yeri olan deneyim alanına taşımaya çalışır. PR'nin en başında şöyle bir ifade bulunmaktadır: “*Bu dersler Descartes’le başlayan ve Hume ile biten felsefi düşüncenin bir kısmının tekrar gözden geçirilmesi üzerine kurulmuştur*”.⁴³ Bu ifadeden, ilkin, Whitehead'in, Platoncu kavramsal gerçekçiliğin yanı sıra Descartes felsefesinden de çıkış aldığı söylenebilir. Ancak burada asıl düşünülmesi gereken, kavramsal temellerin aynı şekilde değil, yeniden inşa edilerek kullanıldığıdır. Yani, Whitehead'in, modern felsefenin başlangıcına dönme sebebi, Descartes’la başlayan sürecin varsayımlarını yeniden gözden geçirerek onun açmazlarını saptamaktır. Aksi durum tüm düşünmenin öznel bir indirgemenin ibaret olması demektir. Bu nedenle Whitehead, Descartes tarafından ortaya konulan varsayımların kesinliğini reddederek, yerlerine yeni varsayımlar koyar. Söz konusu yeni varsayımlar Süreç Felsefesi'nin temelini destekleyen ana yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan “*Hume’la biter*” ifadesi ise Whitehead'in modern felsefenin nasıl sonuçlandığını göstermek için kullandığı bir ifade tarzıdır. Aslında geleneğin Hume ile bitmesi demek, eğer ki süreç Descartes’le başlıyorsa şüphesizlikle bitiyor anlamına gelmektedir. Dolayısıyla deneyime sağlam bir zemin hazırlamak öncelikle söz konusu güçlüklerin giderilmesiyle olanaklı olacaktır.

Tekrar Descartes’e dönersek: Descartes'in problemi, epistemolojik bir sorun olan ‘*bilme*’ edimidir. Burada odaklandığımız ilk nokta eğer epistemolojik sorunlar içinden çıkılmaz bir hal alırsa buna dair metafiziksel yorumların kökenine inmek gerektiğidir. Descartes'in epistemolojik problemlerini Whitehead açısından formülizasyonu şöyledir: Eğer “*yeniden-bilmeye (re-knowing) dair sorunlarınız varsa*

⁴³ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*”, S. Preface-XI.

geriye dönmeli ve 'bilen'in (knower) doğasına dair yorumlarınızı gözden geçirmelisiniz".⁴⁴ Bu anlamda Whitehead, eleştirilerine, Descartes'in geleneksel felsefeyi iki farklı yönde geliştirdiği vurgusuyla başlar. Bunlardan ilki, *özne-yüklem* ve buna bağlı olarak *töz-nitelik* ayrımlarının düşünmenin en tepesine yerleştirilmesi; ikincisi ise, *Öznelik İlkesi* adı altında tözün, bilinçli deneyimde bulunan özne olarak ön plana çıkarılmasıdır. Whitehead'e göre bu, antik felsefeden beri aşırı nesneliliği dengeleyen en büyük buluştur.⁴⁵

Öznenin bilen-özne olarak tanımlanmasıyla birlikte herhangi bir şeyin algısı ben'in kendisine atfedilen bir nitelik haline gelmiş, böylece deneyim, bir öznenin etkinliği bağlamında onu niteleyen bir özellik olarak düşünülerek katı nesnellikten arındırılmıştır. Whitehead'in yine aynı örneğiyle anlatırsak; "*Bu taş gridir.*" önermesiyle "*Bu taşta dair algım gridir*"⁴⁶ önermesi arasında epistemolojik ve ontolojik olarak büyük farklar bulunmaktadır. İlk önerme, daha önce de belirttiğimiz gibi, algılama bakımından yalnızca tümelin altını çizer ve işaret edilen grilik tümeliyle algılayıcının kendisi arasında mantıksal hiçbir bağ kurulamaz. "*Bu taşta dair algım gridir*" önermesi ise direkt olarak algılayıcıya yani, özneye gönderme yapar ve taş imajının nesnel varlığını ön plana çıkarır. Ancak Whitehead'e göre, keşfinin önemini kavrayamayan Descartes, öznenin (Cogito) deneyimini, töz nitelik kategorisi içerisinde açıklamaya devam ederken, ben'in grilik deneyimini grilik tümelinde kaybetmiştir. Böylece cogito, algılamada yalnızca tümelleri açığa çıkaran bir niteliğe bürünmüş ve ortada tekil bir aktüaliteyi gösterecek hiçbir şey kalmamıştır. Bir başka deyişle, varlığın somut gerçekliği yalnızca yargı gücüne bağlı bir inanca indirgenmiştir.

⁴⁴ Sherburne, D.W., "*Whitehead's Philosophy, Points of Connection*", Polanowski, J. A. and Sherburne, D. W. (Ed.) içinde, S. 5.

⁴⁵ Whitehead, A. N., "*Process and Reality, An Essay in Cosmology*", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 159.

⁴⁶ Whitehead, A. N., "*a.g.e.*", S. 159.

Öznellik ilkesinin bir niteliği olarak, deneyimleyen özne daima bir tözse, tanımı gereği *cogito*, kendinin dışında ‘*orada*’ bir şey olduğunu gösterme olanağından yoksun olacaktır. Yani, bir nesne görüyorum dediğimizde, direkt olarak o nesnenin kendisini mi görüyoruz yoksa ‘görüyorum’ yargısıyla o nesnenin bize sunuluşu ya da görünüşünü mü kastediyoruz? Bu belirsizlik Whitehead için, somut gerçekliğin inanca dönüşmesidir. Bununla, Descartes’in, *dışsal bir nesneyi algılamayız fakat o nesneye dair zihnimizde oluşanların bir temsiline sahibiz*, şeklinde ifade edilebilecek iddiasını hatırlatır. Nihayetinde bu temsiller o nesneyle ilişkili de olabilir ancak bunun nasıl olduğunu ve nasıl gerçekleştiğini açık olarak nasıl bilebiliriz? Bu genel sorunsal, Descartes’ten Hume’a kadar akıllarda kalan şüpheli karmaşıklığın odağını teşkil etmektedir. Whitehead’e göre Descartes’in yanılması soyutla somut olanı birbirine karıştırmaktır, bu anlamda da, “*yanlış konumlandırılmış somutlaşım yanılması*” (*fallacy of misplaced concreteness*)⁴⁷ içindedir. Whitehead dünyada zihinlerin ve bedenlerin olduğunu inkâr etmez ancak bu zihin ve bedenler, Descartes’in söylediği gibi birbirinden ayrı, tamamıyla somut, sonul gerçeklikler değil, aktüel varlıkların bir kümelenmesidir; kümelenmiş bu aktüel varlıkları Whitehead, ‘topluluklar’ (societies) olarak adlandırır.⁴⁸ Bir topluluk nihai bir gerçeklik değildir daha ziyade aktüel varlıkların belirli koşullar çerçevesinde *biraradalığıdır*.

Genel olarak bakıldığında, Descartesci çözümlemeyle dış dünyadan koparılan cogito, nesnel içerikten yoksun, varoluşu bakımından şüpheli, solipsist bir konuma düşmüştür. Sonuç, “*eylemlerimizi, umutlarımızı, duygularımızı, amaçlarımızı, kelimelere dökemediğimiz halde belli bir hazzını yaşadığımız hislerimizi,...* içinde

⁴⁷ Bu konu ayrı bir başlık altında anlatılacaktır.

⁴⁸ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 34.

barındıran anlık deneyimimizin yıkımıdır”⁴⁹. Bununla kendimizi bir anda kopuk ve tek başımıza, uğuldayan bir dünyada buluruz. ‘Bilen’e dair tüm bu sorunsallar daima Ontolojinin alanında bulunuyorsa; yapılacak tek şey, varlığın kapısını yeniden çalmaktır. Whitehead’in yaptığı da tam olarak budur ve böylece töz felsefelerine dair eleştirilerini ontolojiye taşır. Aşağıdaki alıntı bunu güzel bir şekilde özetlemektedir:

“Bir tarafta öznel deneyimin bileşenleriyle diğer tarafta dışsal dünyanın bileşenleri arasında bir ayrımı kabul eden tüm metafizik teoriler kaçınılmaz olarak önermelerin doğruluğu-yanlılığı ve yargının temelleri konusunda birçok güçlükle karşılaşır. Karşılaşılabilecek güçlüklerden ilki metafiziksel ikincisi bilgi bilimseldir ancak tüm güçlükler metafiziksel güçlüklerin kamufle edilmesidir. Böylece bilgi bilimsel güçlükler, yalnızca ontolojinin yardımıyla çözülebilir hale gelir”⁵⁰.

Buna göre, Whitehead’in *bileni* (knower) *cogito* değildir; evrende bulunabilecek en somut ve sonul öge olarak belirlediği, *aktüel varlıktır*, (actual entity/ occasion), ya da *deneyim damlalarıdır*, (drops of experience) ya da William James’in tanımlamasıyla ‘*deneyim tomurcuğu’dur* (bud of experience). Aristotelesci töz anlayışı açısından düşünürsek, Whitehead, aktüel varlıkla ilişkiselliği ön plana çıkarır: Artık, var olmak niteliksel görünüşlerle ya da salt düşüncede olmak değil, “*olmak, ilişkide olmaktır*”⁵¹.

2.2.2- Hume Eleştirisi: Aşırı Duyumculuk

Deneyimin özneyi nitelendiren bir etkinlik olarak değil de algıda tümelleri açığa çıkaran bir şey olarak görülmesi Hume’da en üst noktasına ulaşır. Bilindiği gibi, Hume’un deneyim analizinde, dış dünyaya dair tüm bilginin kaynağı algılarımızdır

⁴⁹Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 49.

⁵⁰ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*” S. 189.

⁵¹ Sherburne, D.W., “*Whitehead’s Philosophy, Points of Connection*”, Polanowski, J. A. and Sherburne, D. W. (Ed.) içinde, S. 6.

(perceptions). Zihindeki işlevi bakımından algıları izlenimler (impression) ve ideler olarak ikiye ayıran Hume'a göre izlenimler, duyu organlarıyla alınan duyum ve duyguların direkt algısına, ideler de algılanan objelerin zihinde bıraktığı izler olarak kavramlara ve anlamlara karşılık gelir⁵². Örneğin, karşımda duran bir köpeği algıladığımda belirli bir izlenime sahip olurum (bu görsel bir izlenimdir), bir köpeği düşündüğümde ise eğer daha önceden bir köpek görmüşsem zihnimden çağırıldığı şey bir idedir ve bu ide benim için köpek teriminin anlamını birlikte oluşturan bir sınıfa aittir. İzlenimlerle ideler arasındaki fark onların kendi güçlülük (force) ya da canlılık (liveliness) derecelerinden kaynaklanır, daha açık söylersek, duyularım aracılığıyla ulaşan bir izlenim alımlama anı boyunca güçlü ve canlıdır; canlılığı ya da gücü zayıflamaya başladıktan sonra zihinde kalan şey 'ide'dir.⁵³ Tüm ideler izlenimlerden köken alır ve izlenimin olmadığı bir yerde bir ideden bahsetmek olanaklı değildir. Hume'a göre bilgi edinme sürecinde zihnin işlevi duyulardan elde edilen toplam algıyla sınırlıdır.

Whitehead'e göre, bu algı kavrayışından ne bir düşünme etkinliğine ne de bir eyleme ulaşılabilir; ortada sadece duyu organlarından elde edilen izlenimlerin pasif kabul edilişi vardır. İzlenimlerin sadece görünüşler olarak algılanması tikel olanın kaynağına ulaşabilmeyi olanaksız kılar; dolayısıyla hiçbir tikelin deneyimine sahip olamayız. Şu halde geriye, zihni de niteleyen özel nitelikler ile bu özel niteliklerin anlık varoluşundan başka bir şey kalmamıştır. Dolayısıyla uzam-zaman ve özdeşlik ile ilgili yapılabilecek gözlemlerin hiçbiri algılayıcının deneyimine katılamaz; çünkü zihin ne gerçek varoluşu ne de şeyler arasındaki ilişkileri keşfetmek için duyulara anlık verilenin ötesine gidememektedir. Böylece, Hume'un algı çözümlemesinde, deneyimleyen

⁵² Locke'un tanımlamasıyla, izlenimler hem iç hem de dış deneyimle elde edilen etkin, canlı duyular iken, ideler, algıların zihne eklenen sönük, belirsiz birer kopyalarıdır.

⁵³ Roger Scruton; "A Short History of Modern Philosophy- from Descartes to Wittgenstein", Second revised and enlarged edition published 1995 by Routledge, S. 117.

öznenin dış dünya ve kendiyile olan ilişkilerinde ciddi tutarsızlıklar açığa çıkmaktadır. Bunlardan ilkinin dışsal ikincisini içsel olarak ayımlayabiliriz. Dışsal yön Hume’u nedenselliğe rasyonel bir temel gösterebilmekten alıkoyarken tüm çözümlenme dış dünyaya şüpheli bir bakışla kalır, içsel yön ise kendilikle alakalıdır ve ‘ben’in özdeşliği (self identity) ile ilgili çelişkileri ifade eder.

Whitehead’in algı çözümlemesine baktığımızda, dış dünyanın dolaysız algısı, birbirleriyle iç içe geçmiş fakat birbirinden ayrı iki algı türüyle gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki, Hume’un duyu izlenimlerine denk gelen, yaşadığımız dünyanın dolaysız gösterimidir (presentational immediacy). Burada bedenin ilgili organlarının anlık şartlarına bağlı olarak duyu verileri tarafından resmedilen dolaysız dünyanın deneyimlenmesi söz konusudur.

“Dolaysız gösterim kendi deneyimimizin oluşumunda bir öge olarak açığa çıkan içinde bulunduğumuz dış dünyanın aracısız algılanmasıdır”.⁵⁴

Diğer algı türü, nedensel bağlanımdır⁵⁵(causal efficacy). Nedensel bağlanım her bir deneyim damlasının kendi tekilliği ile kendinden sonraki bir deneyim oluşumunu iyi ya da kötü bir şekilde dönüştürmesidir; bir başka deyişle ile geçmişin şimdiki şekillendirmede işe koşulmasıdır. Dolaysız gösterimin sadece yüksek dereceden organizmalar için geçerli olmasına karşın, nedensel bağlanım en düşük organizmalardan en yükseğine kadar kapsayıcıdır ve bu nedenle de evrenseldir.

Her iki algı türü de deneyime, soyut özelliklerine, niteliklerine ve ilişkilerine ayrışabilen bir takım öğeler sunarak, bu öğelerin diğer aktüel varlıkların deneyimi için

⁵⁴ Whitehead. A. N. “*Symbolism its Meaning and Effects*”, (Barbour-Page Lectures, University of Virginia, 1927), Fordham University Press, New York, 1985, S. 21.

⁵⁵ Whitehead’in Causal efficacy kavramı ile anlatmaya çalıştığı düşünce, geçmişin şimdiki şekillendirmede temel bir işlev görmesidir, diğer yönden kavram pozitif bilimlerdeki gibi bir nedenselliğe gönderme yapmaz. Bu yüzden efficacy terimi, ‘etki’ yerine ‘bağlanım’ olarak çevrilmiştir.

kendilerini nasıl bir bileşen olarak sunduklarını açıklarlar. Bu iki algı türünün birleştirilip tek bir algı türüne dönüşmesi ise ‘*sembolik referans*’⁵⁶ olarak adlandırılır. Dolaysız gösterim ve nedensel bağlanımda açığa çıkarılan gerçeklikler sembolik referans aracılığıyla tanımlanırlar ve böylece sembolik referans, hislerin, duyguların, etkinliklerin ürünü olan deneyim verilerinin, zihnin kendi kavramsal çözümlemelerinin devreye girmesiyle bilinçli algıya dönüşerek dünyanın bizim için ne olduğunu ifade eder.

Bilinçli algı, birinin geçmiş yaşantıları da olabilirken, çok büyük bir kısmı çevremizin deneyimlenmesinden oluşur ve yine bunun çok büyük bir bölümü görseldir: Buna göre, algı öncelikle fiziksel bir hisle başlar, deneyim görsel olduğunda bu his, bedene göre dışsal olan bir şeye yönelir. Ancak, dünyayı algılama biçimimiz bundan daha karmaşıktır. Örneğin, odamda otururken karşımda gördüğüm duvar, basitçe algılanan bir duvar değildir; süreç şu şekilde gerçekleşmektedir: Duvarın herhangi bir noktasından gözlerime yansıyan ışık bir uyarana dönüşerek nöronlar aracılığıyla beynin oksipital lobuna taşınır. Buradan renk ve şekiller gibi, sonsuz nesnelere çıkarıldığında (abstracted) saniseler önce gelen ışık belirli bir uzam alanına tekrar yansıtılır. Gördüğüm şey, o andaki uzama yansımış çeşitli renklerdir; Ne var ki, farklı olarak, algım orada beyaza boyanmış bir duvar olduğunu söyler. Aslında olan şey, basit fiziksel hisle, aktüel varlığın dönüştürülmüş fiziksel hissini (transmuted physical feeling) birleştirmektir ve bu birleşim de verili bir rengin kavramsal hissiyle (conceptual feeling) duvar denen şeyi oluşturur. Yani deneyimimden bir renk soyutladığımda duvar bana şu anda oradaymış gibi görünür. Çünkü deneyimlenen gerçeklik bizim için duvarın üzerindeki renktir; renk ve uzam, deneyimimizde duvarın şeklini niteleyen soyut unsurlardır. Onlar o andaki algılayıcıyla eşit seviyede gerçek olan ve o andaki duvar

⁵⁶Whitehead. A. N. . “*Symbolism its Meaning and Effects*”, (Barbour-Page Lectures, University of Virginia, 1927), Fordham University Press, New York, 1985, S. 19.

olarak adlandırdığımız şey arasındaki bağlantılardır; varlıkları ancak bu bağlantıların analiziyle anlaşılabilir. Whitehead'in ifadesiyle:

“ Saf renk ve saf uzamsal perspektif oldukça soyut varlıklardır, çünkü sadece o andaki duvar ve o andaki algılayıcı arasındaki somut ilişkiler göz ardı edilerek (discarding) onlara ulaşılabilir. Bu somut ilişki duvar için önemsiz ama algılayıcı için çok önemli olan fiziksel bir gerçeklik olabilir. Uzamsal ilişki ise her iki taraf için de eşit öneme sahiptir”... “Dolaysız gösterim, çağcıl olayların birbirleriyle ilişkilerinin nasıl gerçekleştiğini ve bu ilişkiye rağmen nasıl karşılıklı olarak bağımsız olduklarını açığa çıkarır. Bağımsız olmalarına rağmen aralarındaki bu ilişki eş zamanlılığın özel bir karakteridir”... “ dolaysız gösterimin üç önemli özelliği vardır: i) algılanan duyu – verisinin içerikleri, algılayan organizmaya ve onun algılanan organizmalarla olan uzamsal ilişkilerine bağlıdır ii) çağcıl dünya uzamsal ve organizmaların bir doluluğu olarak sergilenir, iii) dolaysız gösterim, sadece ileri derece gelişmiş çok az organizmanın deneyiminde önemli bir faktördür ve diğer organizmalar için ya gelişmemiş ya da tamamıyla göz ardı edilebilir bir özelliktir”.⁵⁷

Algılayan ile nesne arasındaki bu bağlantıda renk algılayanın bir parçası olmasına karşın o an için duvardan tamamen bağımsız bir yapıdadır (yitimsiz nesne). Bunun anlamı, özne ve nesne [algılayan – algılanan] ilişkisinde uzamsal perspektiflere bağlı olarak, eş zamanlı olayların birbirlerinden bağımsız bir biçimde gerçekleştiğidir. Temel kaygı, bu bağımsız olaylar arasındaki ilişkileri açığa çıkarmaktır.

Hume için, dolaysız gösterim ve bundan elde edilen izlenimler arasındaki ilişkiler, algısal deneyimin yegâne türünü oluşturur ancak bu olanak, uzamsal gerçek varlıkların dünyasını açığa çıkarmada kesin olarak kanıtlayıcı hiçbir unsuru barındırmamaktadır. Hume'un izlenimleri kendinden yeterlidir (self-contained) ve bu

⁵⁷ Whitehead. A. N. “*Symbolism its Meaning and Effects*”, (Barbour-Page Lectures, University of Virginia, 1927), Fordham University Press, New York, 1985, S. 16- 23.

izlenimlerin dizisel düzeninden başka aralarında hiçbir zamansal ilişki belirlenmemiştir. Algıların birbiri ardına gelen bağımsız varoluşları temellendirilmemiş bir *ayrıcılıktır*. Bunu, Hume duyumculuğundaki ‘basit konumlama yanılgısı’ (fallacy of simple location) olarak adlandıran Whitehead, Hume’un çözümlerinin ‘*basit konumlamalarla başladığını ve yinelemeyle (repetition) son bulduğunu*’ belirtir. Oysa ‘*basit konumlama hiçbir yineleme kabulüyle örtüşmemektedir*’.⁵⁸ İlişkiler gösterilmeden [basitçe] ortaya konulan tek şey algıda verilenin somut içeriği değil onun görünüşüdür. Yani bu görünüşün açığa çıkardığı tek gerçeklik tümel olarak (beyazlık) adlandırılan şeyin kendisidir. Whitehead’in de belirttiği gibi;

“İzlenimler’i gerçek varoluş ya da nesnelerin ilişkilerini kesin olarak herhangi bir kanıtlayıcı güç olmaktan alıkoyan tek neden, izlenimlerin zihnin öz-nitelikleri olduğuna dair dolaylı olarak belirtilen örtük düşüncedir”.⁵⁹

Whitehead dolaysız gösterimle yalnızca şeylerin görüngüsel niteliklerini deneyimleyebileceğimizi kabul etmesine rağmen onun tek algı türü olarak alınmasını ve nedensel bağlanıma göre öncelliğini reddeder. Aslında Whitehead’e göre, dolaysız gösterim nedensel bağlanımdan çıkarılmış bir türdür. O’nun bu tespiti, Felsefe tarihi açısından büyük önem taşımaktadır; çünkü tarih boyunca birçok filozof sağduyuyu izleyerek tümelleri hem uzamsal bir yapıya sahip hem de basitçe orada var olan fiziki bir nesne olarak nitelemişlerdir; dolayısıyla dış dünya, hiçbir zaman içinde farklılıkları barındıran deneyimsel bir doluluk olarak algılanmamıştır. Katı deneyci bir temelde sağduyuya dayanarak, duyumsal deneyimin ötesinde herhangi bir dünyanın gerçekliğinin yadsınması, aslında sağduyudan oldukça uzaklaşmak anlamına gelir. Whitehead için sağduyunun gösterdiği şey, bizden ötede yer alan gerçek bir dünyanın

⁵⁸ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 137.

⁵⁹ Whitehead. A. N. “*Symbolism its Meaning and Effects*”, (Barbour-Page Lectures, University of Virginia, 1927), Fordham University Press, New York, 1985, S. 32.

varlığıdır; çünkü fizik gerçek şeylerin görüldüğünden farklı olabileceğini göstermiştir. Dünyayı bu şekilde deneyimleriz ve deneyim, orada olarak hissedilenle gerçekten orada olan arasında gerçek ilişkiler bulunduğunu açık eder. Söz konusu ilişkilerin ilk belirlenimi, dolaysız gösterim ve nedensel bağlanım algı türleri arasında bulunan iki ortak yöndür. Bunlardan ilki duyu verileri, ikincisi ise varlığın bir yerde (locality) olmasıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi nedensel bağlanım deneyimde belli bir yeri olan geçmişin, şimdiki şekillendirmede işlev görmesidir. Böylece algılamada ikili bir rol üstlenen duyu verileri, dolaysız gösterim için dünyayı uzamsal ilişkiler içinde sergilerken, nedensel bağlanım kipinde duyu algılarının kendi niteliklerine göre dünyayı göstermeleri söz konusudur. Bunun anlamı, dolaysız duyu algısının deneyime girebilmesinin koşulu çevrenin yeterliliği yoluyla gerçekleşmesidir; çevre, bedenimizi de kapsayan tüm dış dünyadır. Dolayısıyla gözlerimizle görüyor ya da kulaklarımızla işitiyorsak bu, bir görme–işitme deneyiminin ancak ilgili organlarının nedensel yeterliliği ile gerçekleşebilir.

“Bedenin çeşitli kısımlarının deneyimi, ‘yansıyan’ (projected) duyum için *nedenler* olarak, onların öncelikli algılarıdır: El yansıyan dokunma-duyumu için nedendir, göz görme duyumu için nedendir. Bedensel deneyimimiz, nedensel etki konusunda, öncelikle dolaysız gösterime bağlı bir deneyimdir”.⁶⁰

Hume aslında ‘eğer o (töz) gözlerimiz ile algılanmış bir şeyse o halde renk olmalıdır,..’⁶¹ derken yadsıdığı nedenselliği de üstü örtük bir şekilde kabul etmiştir. Çünkü gözüün görme etkinliğiyle *ileliği*, (withness) aralarındaki nedensel bağlanım bağıntısına işaret etmektedir. Whitehead bedenin *ileliği* kavramıyla, genel olarak,

⁶⁰ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 176.

⁶¹ Whitehead, A. N. “*Symbolism its Meaning and Effects*”, (Barbour-Page Lectures, University of Virginia, 1927), Fordham University Press, New York, 1985, S. 51.

güncel dünyaya dair duyu algısına eşlik eden şeyleri kasteder. Yani *ilelik* kavramı, bedeni, etrafımızı kuşatan tüm dünyaya dair bilgimiz için bir başlangıç noktası haline getirir. Bu anlamda bedenle *görüsü* tam bir özdeşlik içindedir:

“Ayak, hem acının bulunduğu yerdir hem de acı vermektedir.”⁶²

Hume - ki buna Descartes'te katılabilir- algısal bilgi teorisinde bedenin bu ileliğini göz ardı ederek daha önce Humecu tutarsızlığın içsel yönü olarak ayırdığımız özdeşlik (self identity) çelişkisine düşer. Hume'un öznesi *kendiliğinden*, kendi yaşamının süreğenliğinden kopuktur: Hep şimdiye asılı, deneyimin bileşenlerini hep aynı şekilde tekrarlayan ilerletilemez bir özne. Santaya'nın tespiti ile Hume'un öznesi ‘*Şimdiki anın solipsizminde*’⁶³ kalmıştır. Humecu *bellek* dahi umutsuzca karmaşık ve yetersizdir. Buna göre bir izlenim, ide ve bellek arasındaki tek ayrım bilinçteki nesnelerin *canlılığıdır*.⁶⁴ Canlılıkla kastedilen, dolaysız gösterimdeki bir deneyim anının sadece o an için geçerli içi boş bir gerçekliğe sahip olmasıdır; anın yitmesi gerçekliğin de yitmesidir. Bunun sonucu olarak izlenimler, bellek ve ideler homojenleşir. Böylece deneyim anı, ne geçmişle ne de gelecekle bağlantısı kurulabilen bir yapıya dönüşür: Yaşanılan an her şeydir. Buna karşıt olarak;

“Organik teori için en temel algı etkin bedenin hissidir. Bu, geçmişteki bir dünyanın hissi; birbirinin içine geçmiş karmaşık hisler olarak dünyanın kalıtımıdır (inheritence) ; hislerden türetilen histir ”.⁶⁵

⁶² Whitehead. A. N., “*a.g.e.*”, S. 50.

⁶³ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*”, S. 33.

⁶⁴ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 135.

⁶⁵ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*”, S. 81.

Whitehead'e göre özdeşlik dolaysız olarak deneyimlenen bir şeydir. Bizler anlık olarak devam eden bir varlığımız olduğunun ve dünyayla kurduğumuz dolaysız ilişkinin farkındayızdır. Deneyim, kendi geçmişinden ve çevresinden izole bir varoluşu değil, aksine, varlığın kendisini de içine koyduğu dünyayla, tam anlamıyla bir ilişkiselliğini ifade eder. Whitehead'in örneği çarpıcıdır:

“Yolunu kaybetmiş bir gezgin, Neredeyim? diye sormamalıdır. Gerçekten bilmek istediği şey, Diğer yerler nerede/dir? Kendi bedenine sahiptir ama onları kaybetmiştir”.⁶⁶

Nedensel bağlanımın doğrudan algılanamamasının nedeni zamanın birbiriyle iç içe geçmiş bağlantılarla karakterize olduğunun yadsınması ve onun salt ardışıklık olarak tanımlanmasıdır. Salt ardışıklık kavramı ise basitçe bir soyutlamadır ve böyle bir zaman kavrayışı, Whitehead'e göre olamaz. Zaman deneyim içindeki olayların nesnel olarak algılandığı bir süreğenliğe işaret etmelidir. Bu süreğenlik, önceki olayla sonraki arasında bir uygunluğun sağlandığı, deneyimsel etkinliklerin birbirleriyle olan yakınlığı bağlamında, birbirini sürekli izledikleri bir ilişki temele işaret eder. Zamanın niteliği ve dolayısıyla süreç kavramı bu temelin göz önüne alınmasına bağlıdır. Böyle bir zaman kavrayışında şimdi, anlık geçmiş kendisi için her ne ise ona uygun olmak zorundadır. Bahsedilen anlık geçmiş bir saniye, bir saat ya da bir gün önceki spesifik bir noktayı değil, o an içinde birbiri içine geçmiş olayları ifade eder. Bu, Whitehead için, kuşku edilmez bir gerçekliktir.

“...geçmişten gelen nedensel bağlanım, şimdide bulunan dolaysız gösterimi bize sağlayan öğelerden en az birini oluşturur. Şimdide gerçekleşen deneyimimizin odağı, bizdeki geçmişin ne olduğuna uygun olmak zorundadır. Deneyimimiz geçmiş üzerinden doğar: şu anki dünyanın görünüşüne duygu ve erek katarak zenginleştirir; dünyanın

⁶⁶ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*”, S. 170.

zenginliğine sürekli bir şeyler katan ve ondan bir şeyler eksilten etkin bir öge görünümünde kendi yapısını geleceğe miras bırakır (bequeaths) . İyi ya da kötü....”⁶⁷

Özetle, bizi duyumların ve belleğin anlık izlenimlerinin ötesine taşıyabilecek tek ilişki onların arasındaki nedensel bağlantıdır. Hume’un neden ve nedenin şimdiye bağlantısı ile ilgili yaşadığı güçlük ve sonucunda aşırı kuşkuculuğa sürüklenmesi bu ilişkinin hiçbir izlenimde verilmemesi nedeniyledir. Böylece nedenselliğin tüm temeli ya da onun uygunluğu, sadece izlenimlerin salt tekrarlanması olarak anlaşılacaktır. Hume’un gözden kaçırdığı şey izlenimlerin tekrarlama bakımından tamamıyla aynı konumda bulunmasıdır. Yani, Hume, “ bir izlenimin tekrarlanmasıyla, izlenimlerin tekrarlanmasının izlenimini birbirine karıştırır”.⁶⁸ Diğer taraftan, basit konumlandırma kavrayışı hiçbir tekrarlama kabulüyle örtüşmez. Hume algı çözümlemesine basit bir konumlamayla başlar ve bunu tekrarlamayla bitirir, öznenin deneyimi sadece bir evrensel niteliğin ortaya çıkarılmasından başka bir şey değildir. Oysa deneyim, *şeyleşmek* anlamında bir varoluşu içerir; *şeyleşmek* ise yeni bir anlık deneyime dönüştürülen tekrarlamaı içerir. Hume için bu düşünme biçimi, algıda verilenin, içinde hiçbir yenilik barındırmadan, kendini hep aynı şekilde salt yinelemesi olarak anlaşılır. Zihinsel deneyimde yaşadığı bu tükenmişlik (fatigue), nedensellikten bir alışkanlık olarak bahsetmesinin temel nedenidir. Whitehead’e göre Hume, algı analizinde, deneyime vurgu yaparak doğru bir şey yapmış ancak bu deneyimi sadece tümeller bağlamında ele alarak deneyime somut içerik sağlayamamıştır. Hume’un ilkelere göre “*deneyimde ne olduysa deneyimde olmuştur ve söylenebilecek tek söz budur.*”⁶⁹

⁶⁷ Whitehead. A. N. “*Symbolism its Meaning and Effects*”, (Barbour-Page Lectures, University of Virginia, 1927), Fordham University Press, New York, 1985, S. 59.

⁶⁸ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 134.

⁶⁹ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*” S. 167.

2.2.3- Kant Eleştirisi: Nesnel İçerik Yanılsaması

Bir deneyim etkinliğinin oluşumuna getirdikleri açıklamalar bakımından Kant ve Whitehead'i karşılaştırabilmek için öncelikle onların özneyi nasıl konumlandıklarını belirlemek oldukça faydalı olacaktır. Buna göre, Kant "*Transendental Kritisine*", karşılaştığı veriye tepkide bulunan bir özneyle başlarken, Organizma felsefesi, hislerle (feelings) karşılaşan ve aşama aşama gelişerek bir özneye dönüşen veriyi (datum) ön kabul olarak alır.

Tamamıyla zıt kutuplardan deneyim çözümlemesine başlamalarına rağmen, Whitehead, deneyimin içeriğine en çok katkıyı öznenin yaptığı konusunda Kant'la aynı fikirdedir ancak bahsettikleri öznelerin varlıksal konumu tamamıyla farklıdır. Whitehead'e göre, deneyimin temeli nesnel bir içeriğe dayanmazsa kuşkucu ve solipsist bir öznenin kaçmak olanaksızdır. Hume bu konuda başarısız olmuştu, benzer olarak Kant da Hume'un veriyle ilgili doktrinini kabul ederek, deneyime yalnızca görünüşte bir içerik sağlayabilmiştir.⁷⁰ Öznenin, kendi varoluş aşamalarının ilişkisel bir ürünü olduğunu dikkate almayan Kant, bunun ancak böyle bir deneyimsel süreçte gerçekleştiğini düşünmez. Kant için deneyimsel süreç, düşünme sürecidir; dolayısıyla sadece anlama (understanding) çabasıyla tanımlanır. Kant'ta görülen tek şey, duyu izlenimlerinin tüm bilme etkinliğine sağladığı ilk dokunuştur, bilgi için geri kalan tüm etkinliği 'saf akıl ve onun kategorileri' gerçekleştirmektedir. Whitehead Metafiziğinin önemli yorumcularından biri olan S. Shaviro'nun da belirttiği gibi:

"Kant'a göre zihnimiz (mind) deneyimi, onun 'anlama (understanding)' dediği kavramlarla ya da 'kategorilerle' yapılandırarak, aktif olarak şekillendirir. '*Hiç şüphe yoktur ki, tüm bilme yetimiz deneyimle başlar*' der Kant. '*Fakat tüm bilme yetimiz*

⁷⁰ Whitehead, A. N., "*Process and Reality, An Essay in Cosmology*", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 152.

deneyimle başlasa dahi, bu onların hepsinin deneyimden çıktığı anlamına gelmez'
(Kant, 1996, 43-44).”⁷¹

Kant için anlama kategorileri, mantıksal olarak deneyime uygulanabilir olmasına rağmen, deneyimden türetilemez. Yani duyulardan gelen *nesnel*er (görünümler) izlenimleri, izlenimler de *anlama* (understanding) aracılığıyla *kavramları* (conceptions) oluşturmaktadır. Kant'ın “*görülmüş kavramlar boş, kavramsız görümler kördür*”⁷², sözüyle işaret ettiği deneyim budur. Whitehead “*kavramsız görümler kördür*” ifadesinde Kant'la- farklı bir nedenle- hemfikirdir: O'na göre de bilme eyleminde kavramsal işlev, temel faktörlerden biridir ancak Kant için, kavramlar olmadan bilgiye sunulabilecek hiçbir şey kalmamaktadır; çünkü nesnelere (objects) bilinebilir bir dünyayla olan ilişkisi kavramsal işlevin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.⁷³ Böylece Kantçı deneyimde süreç öznellikten, görünüşte nesnellığe doğru bir seyir izlemektedir. Sürecin işleyiş önceliğinin veriden, *anlama* etkinliğine kayması, tüm ilişkinin tümellere bağlanmasına neden olur; böylece aklın bilme etkinliğinde ortaya koyduğu şey nesnellığın öznelliğe nasıl geçtiği değil, nesnel içerikten yoksun kavramların, yani tümellerin, birbirleriyle olan ilişkilerini açıklamaktır. Bu, umutsuz bir durumdur; çünkü nesnel bir dayanak olmadan, bir tümelin ilişkisel aşamalarını ortaya çıkarmak sadece

⁷¹ Shaviro, S., “*Without Criteria, Kant, Whitehead, Deleuze and Aesthetics*” The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England; © 2009 Massachusetts Institute of Technology) S. 49.

⁷² “*Thoughts without content are empty, intuitions without concepts are blind.*”

⁷³ Lewis S. Ford bunu şöyle izah etmektedir: “Organizma felsefesi için evren kendi dinamikleriyle işleyen bir sistemdir. Bu sistemde bir aktüel varlığın tanımı onun somutlaşımı içinde diğer aktüel varlıkların içerilmesidir. Kavrayış (prehension) olarak adlandırılan bu yapıyla ‘kör fiziksel algılama’ kastedilmektedir. Kant'ın ‘kavramsız görümler kördür’ sözü düşünüldüğünde, fiziksel dünya kendisini kör görümlerden doğan bir organizmalar sistemi olarak göstermektedir.” (Ford, L.S., “*The Emergence of Whitehead's Metaphysics*”, 1925-1929 SUNY Series in Philosophy, State University of New York Press, 1984, S. 304-06.

başka tümellerle olan ilişkisel aşamalarını ortaya çıkarmak anlamına gelir ki, döngü, böyle sonsuzca devam eder.⁷⁴

Organizma Felsefesi yukarda bahsettiğimiz Kant'çı çözümlemeyi tersine çevirerek süreci nesnellikten- öznelliğe doğru giden bir ilerleme olarak açıklar. Nesnellik, bir '*kendinde şey*' alanı olarak bırakılan dış dünyanın görünüşleri değil, dış dünyanın bir veriye dönüştürülmesi anlamına gelirken, bu verilerin alınmasıyla oluşturulan öznellik de her bir bireysel deneyimin kendine özgülüğüne işaret eder. Böylece Whitehead için süreç, anlama (understanding) değil, hissetme (feeling) süreci olarak anlaşılır. Bu anlamda süreç, verinin aktüel varlığın oluşumuna, bir bileşen olarak, nasıl katıldığını açık eder. Whitehead'in belirlemesiyle; '*aktüel varlığın bileşenleri, nesnel içerik, sonsuz nesnelere (tümeller) ve hissetmenin seçici somutlaşımıdır (selective concrescence). Aktüel varlık bunlarla kendisi olur ve varoluşu için başka aktüel varlıklara gönderme yapma gereği yoktur*'. Bu nedenle hissetmenin analizine de gerek yoktur. Daha açık ifade edersek, hissetme aktüel varlıklardan oluştuğu için ve aktüel varlıkları meydana getiren bileşenler de belli olduğu için içerik zaten açıktır. Hisseden, kendi aktüel dünyasının karmaşık verileri arasından belli bir perspektif tepkiyle seçimler yapar. Bu seçimler hisseden için dünyanın kompleks öznel formlarıyla (eternal object) birlikte somutlaşımıdır (concrecence). Somutlaşan nesnel içeriklerin tek bir his olarak birleştirilmesiyle doyum (satisfaction) gerçekleşir. Doyumla birlikte aktüel varlık diğer aktüel varlıklardan ayrılarak kendi bireysel varlığına ulaşır. Böylece aktüel varlık kendi yaşantılarının somut içeriğinden kendi anlık deneyimini oluşturur. Bu, geçmişle anlık şimdinin uyumudur ve böylece deneyime somut içerik kazandırılmış olur.

⁷⁴ Whitehead, A. N., "*Process and Reality, An Essay in Cosmology*", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 153.

2.2.4- Varsayımsal Dünyadan- Gerçekliğe

2.2.4.1- “Yanlış Konumlandırılmış Somutlaşım Yanılgısı” (Fallacy of Misplaced Concreteness)

Whitehead'in SMW' de '*yanlış konumlandırılmış somutlaşım yanılgısı*' (the fallacy of misplaced concreteness) olarak adlandırdığı kavram, daha sonra yazılan Schrödinger'in "*Zihin ve Madde*" (1958) (*Mind and Matter*) adlı kitabının 3. Bölümünde tartışılan "*Nesneleştirme İlkesi*" (The Principle of Objectivation) kavramıyla benzer bir yapıdadır. Schrödinger'e göre sınırsızca karmaşık olan doğa problemlerinin üstesinden gelmek için yaptığımız basitleştirmeler, çevremizi saran '*gerçek dünyanın bir hipoteze*' dönüştürülmesidir. Bunun farkına varmadan, kavrayan özne (subject of cognizance) kendisini, anlamaya çalıştığı doğanın dışında bırakır ve bu dünyaya ait olmayan bir seyirci (onlooker) olarak yaptığı anlamlandırmalar nesnel dünya olarak adlandırdığı şey haline gelir.⁷⁵ Whitehead'in konumu da bundan farklı değildir. Örneğin, bir algı deneyiminde, 'orada bir kedi var' demekle 'orada bir kedi görüyorum' demek arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Daha açık ifade edersek; 'orada bir kedi var' önermesi bir soyutlamayken, 'orada bir kedi görüyorum' önermesi somut bir olaya işaret eder. Çünkü ilk durumda 'var' terimiyle gösterilen gerçeklik varsayımsaldır; dolayısıyla da soyuttur: Bu, bir halüsinasyon ya da gözün bir yanılsaması da olabilirdi. Bunun tersine ikinci durumda 'orada bir kedi görüyorum' önermesi halüsinasyon ya da bir yanılsama dahi olsa, öznenin deneyime katılmasının bir ürünü olduğu için somuttur. Bu katılmada özne her zaman sürecin içinde olduğundan tüm değişim anlık deneyime yansır; diğer tarafta ise varlık sonsuz bir kıvılcıksızlığa hapsolür. Tıpkı bir haritanın, temsil ettiği yeryüzü parçasının değişimlerinden bağımsız olması gibi. Haritanın kendisi sabittir ama dünya sürekli değişir. Dünya temsillerle anlaşılabilir.

⁷⁵ Schrödinger, E., "What is Life? Physical Aspect of the Living Cell with Mind and Matter (Tarnier Lectures) – Autobiographical Sketches", Cambridge University Press; New York, 2013, S. 118

Böylece, her iki düşünürün de işaret ettiği gibi, deneyimlemenin temel gerçeğini analizin dışında bırakmak, sıklıkla soyut olanın somutlukmuş gibi anlaşılmasına neden olur. Bu dışlamayla evren, bilim için, cansız bir nesne haline gelir. Yani, evren, standart, ölü bir düzenek olmamasına rağmen, onun bu şekildeki tasarımı, bilimsel metodun temel karakteristiği olur.

Burada hemen belirtmek gerekir ki, Whitehead aynı zamanda, soyutlamanın son derece önemli olduğuna da inanan düşünürlerden biridir. Bir matematikçi olarak evrenin rakamlarla ifade edilmesiyle oluşturulan soyut tasarımına hiçbir zaman yabancı değildir; aksine bunun bilimsel ilerlemedeki kılğısal önemine de değinir; ancak onun eleştirdiği şey, soyutlamaya yüklenen aşırı rol ve onun işlevine yapılan aşırı vurgudur. Başka bir deyişle, yapmaya çalıştığı şey soyut olanı dışlamak değil, soyut olanın deneyimden nasıl çıkarılacağını hesaba katmaktır. Böylece deneyim, tamamıyla somut ve aktüel bir temele sahip olacaktır. Bu somut temelin kontrastı olarak hesaba katılan soyutluk ise tüm içeriğini deneyimden türetilabilir olmasından alacaktır (imgelemci genelleme).

2.2.4.2- Basit Konumlama Yanılgısı (Fallacy of Simple Location)

Genel anlamda '*somutlaşım yanılgısı*' tüm töz felsefeleri için de geçerliyken Whitehead bunun daha özel bir aşaması olan '*basit konumlama yanılgısı*' (The Fallacy of Simple Location) kavramını 17. ve 18. Yüzyıllar bilimsel evren tasarımına eleştiriler getirmek için terminolojisine katmıştır. SMW'nin III. Bölümünün başlarında 17. yüzyıl felsefesinin fiziğin egemenliği altında yol aldığı belirtilmiştir. Bu, şu anlama gelmektedir: Dönemin her şeyi genelleme ya da yasalaştırma mantığına dayalı kavramları, felsefeye de uyarlanmış ve tüm düşünsel etkinlik fiziğin dilinden çıkarılabilir bir pozisyona yerleştirilmiştir. Whitehead'in ifadesiyle;

“ 17. YY.’ın çatısını oluşturan fikirler (root ideas) Padua fizyologlarından değil, Galileo, Huyghens, Newtoncu düşünce ekolünden türetilmiştir”.⁷⁶ *

Ancak çağın bu genel ruhu, Galileo ya da Huygens’le değil, çoğunlukla Newtoncu uzay zaman kavrayışıyla beraber anılmaktadır. Bu kavrayışta evren birbirleriyle hiçbir ilişkisi olmayan bağlantısız parçacıklar ve uzay zamansal alanlardan oluşur. Whitehead, bu tasarımdaki problemi uzam ve zamanın (space and time) ortak karakterini açıklayarak ortaya koyar: Buna göre, Newtoncu çözümlemede maddi olanın, ‘uzam ve zamandaki ya da uzay - zamandaki buradalığı kusursuz biçimde belirlenmiştir’. ‘Onun tanımlanması ve karşılaştırılması için herhangi bir başka uzay zaman alanına’ ihtiyaç yoktur.⁷⁷

“Doğanın içeriği nedir? Cevap [olarak], özdek, madde ya da belirli bir şeyin maddeselliği kavramları çerçevesinde seçilen isimler, [birbirinden] farksızdır- ki bu, uzam ve zamanda ya da daha modern fikirlere uyarlısanız, uzay –zamanda basit konumlama özelliğini barındırır. Madde ya da maddeselden anladığım, basit konumlamamanın bu özelliğine sahip her şeydir. Basit konumlamayla, uzam ve zamanın her ikisine de eşit gönderme yapan tek bir ana karakteri ve uzam ve zaman arasındaki farklılıklar olarak da diğer daha küçük karakterleri anlıyorum. Uzay ve zamanın ikisinde de ortak olan karakter, uzamın içinde *burada* ve zamanın içinde *burada* ya da uzam-zamanda *burada* olarak söylenebilecek *materyaldir* (material),⁷⁸ tamamıyla kesin bir

⁷⁶ Whitehead A. N. “*Science and The Modern World*”, (Lowell Lectures, 1925), Pelican Mentor, Published by The New American Library, 1948, USA, S. 41.

* Whitehead burada, özellikle İtalya’nın Padua Üniversitesi’ndeki çalışmalarla anılan 17. yy. biyoloji ve anatomi alanlarındaki büyük ilerlemelerle fizikte yaşanan ilerlemeler arasında, çağın bilimsel iklimini değiştirme bağlamında, karşıtlık kuruyor.

⁷⁷ Turan, E. R., “*The Problem of Solidarity in Whitehead’s Pluralistic Universe*”, ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S. 21. SMW; 49)

⁷⁸ İtalik vurgu orijinal metinde yoktur.

anlamda, onun açıklanması uzam ve zamanın diğer hiçbir bölgesine gönderme yapmaya gerek duymaz”.⁷⁹

Maddenin, diğer hiçbir şeyle bağlantısı gösterilmeden uzay zamanda basitçe konumlandırılması, evrenin uzamsal ve zamansal sürekliliği (spatio-temporal continuum) açısından birçok zorluğu beraberinde getirir. Buna göre;

“ eğer herhangi bir şey verilen bir zaman diliminde (stretch) varsa, onun verilen bu zaman diliminin herhangi bir anında da olduğu varsayılmalıdır. Tersini olarak, uzayın bölünmesiyle o şeyin de bölündüğü söylenebilir. Böylece zamanın akışı maddi olana göre ilinekseldir, bunun anlamı, zamanın akışının maddi olan üzerinde hiçbir etkisinin olmamasıdır. Diğer taraftan, zamanın bir *anı* (instance of time) *süre*ye (duration) sahip değildir”.⁸⁰

Whitehead’in “bilimsel materyalizm”⁸¹ olarak adlandırdığı bu evren tasarımının olumsuz iki yönü bulunmaktadır: İlki, bu tasarımla, doğadaki nedensel süreklilik açıklanamaz; çünkü uzay-zamandan kopuk bir doğa anlayışı maddi olanı etkileşimden uzak izole bir yerde konumlandırmaktadır. Böylece neden ve etki içi boş kavramlar olarak kalmaktadır. İkinci olarak da, değişim nosyonu imkânsızlaşmaktadır; bunun nedeni ise, anın süreksizliği içinde bulunabilecek herhangi bir değişimin olmamasıdır.

82

⁷⁹ Whitehead A. N. “ *Science and The Modern World*”,(Lowell Lectures, 1925), Pelican Mentor, Published by The New American Library, 1948, USA, S. 50.

⁸⁰ Turan, E. R., “*The Problem of Solidarity in Whitehead’s Pluralistic Universe*”, ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S. 22.

⁸¹ Whitehead A. N. “ *Science and The Modern World*”,(Lowell Lectures, 1925), Pelican Mentor, Published by The New American Library, 1948, USA, S. 17.

⁸² “Belirli bir uzay zaman konumu oluşturmak daima, öncelikle, tekrarlama (repetition) ögesini onaylamaktır; bu yolla başka yerlere ve başka zamanlara yapılan gönderme diğer uzam noktaları ve zaman periyotlarının anlaşılması için farklılığı inşa eder. Aktüel varlık, o zaman, en başından uzamsal olarak konumlandırılan ve zamansal olarak düzenlenen bir şey olmaktan çıkar. Bunun yerine uzamsal konum ve zamansal aralık aktüel varlıkların varoluş süreçlerinde üretilen bir şey olurlar.” (Shaviro, S.,

Whitehead bu ölü düzeneğin karşısına zaman ve uzamın birbirlerinin oluşumuna girdikleri ve varlıkları için birbirlerini gerektirdikleri yeni bir evren tasarımı koyar. Böyle bir tasarımda aktüelleşen tüm varlıklar, kendi tikellikleri açısından ayrı, içsel ilişkileri açısından tüm varoluşa katılan bir yapıda sergilenecektir. Buna göre zamansal ve uzamsal sürekliliğin üç niteliği vardır:

“*Ayırıcı (seperative), kavrayıcı (prehensive), ilineksel (modal)*”⁸³. Bunlardan ilineksel nitelik basit konumdan çoklu konuma geçişin anahtarıdır ve Whitehead’in basit konumlandırmayı reddetmesinin temel nedenidir.

“ İlineksellik nedeniyle her varlık (occassion) zamana yayılır. Bunun yanında her varlık ilineksellikten dolayı, kendi formatif konumunda içsel bir gerçekliğe ve diğer her durumda dışsal bir gerçekliğe sahip olduğu için nesnelleşir”⁸⁴.

Daha açık ifade edersek ilineksel nitelikle her bir şey diğer her şeyde bulunur. Bu üç özelliğe sahip uzamsal ve zamansal sürekliliğin evrene etkisi şu şekilde gerçekleşmektedir:

“Eğer A,B ve C uzay alanları ise, B, A’nın duruş noktasından bir görünüşe sahiptir ve C’ninki de böyledir; B ve C’nin ilişkileri de bunun gibidir. A’dan B’nin bu görünüşü A’nın özüdür (essence). Uzayın bölümlerinin bağımsız varoluşları yoktur. Onlar sadece bütünlüğün içindeki parçalardır (entity); özlerini bozmadan çevrelerinden çekip çıkaramazsınız. Dolayısıyla, söyleyeceğim şey A’dan B’nin görünüşünün B’nin A’nın oluşumuna girdiği ilinekseliktir. Bu, uzayın ilineksel karakteridir ki bunda, A’nın kavrayışsal birliği, A’nın bakış açısına [giren], diğer tüm bölümlerin görünüşlerinin

“*Without Criteria, Kant, Whitehead, Deleuze and Aesthetics*” The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England; © 2009 Massachusetts Institute of Technology S.60;)

⁸³ Turan, E. R., “*The Problem of Solidarity in Whitehead’s Pluralistic Universe*”, ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S. 22.

⁸⁴ Sherburne, D.W., “*Whitehead’s Philosophy, Points of Connection*”, Polanowski, J. A. and Sherburne, D. W. (Ed.) içinde, “*Whitehead ve Quantum Deneyimi*”, S. 257.

birliğidir. Uzay alanlarının biçimi, görünüşlerinden daha soyuttur (abstract). Leibnitz'in dilini kullanarak, her bölümün kendi içinde diğer her bölümü yansıttığını açıkça söyleyebilirim.⁸⁵

⁸⁵ Turan, E. R., "*The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe*", ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S. 22-23

III. BÖLÜM

DENEYİM ONTOLOJİSİ

3.1-Deneyim Metafiziğinin Temel Bileşenleri

Deneyim metafiziği, bütünlüğünde var olanın bir resim olarak göz önüne getirilmesidir. Ancak bu göz önüne getirme, resme bakanın olup bitenleri dışardan izlediği bir süreç değildir; aksine, varlığın varlıkla ve tüm var-oluş süreçleriyle ilişkisini içerden anlamaya çalışan bir *kendinin de* resme dahil olmasıdır. Kendini resme koymakla kastedilen, varolanın bizim dünyayla ilişkimizdeki gibi sürece dahil edilmesidir. Whitehead dünyayla ilişkinin temel görünümünü ‘deneyim’ (experience) kavramında toplar. Bu yüzden deneyimi oluşturan temel bileşenlerin gösterilmesi dünya resmini anlamada önemli bir köşe taşı oluşturur. Aşağıdaki kavram ve kavram dizileri varlığın, bu varolma etkinliğini açıklamadaki ince işçiliğin ürünü olarak karşımıza çıkar.

3.1.1- Aktüel Varlık (Actual Entity)

Aktüel varlık, Whitehead’in, yalnızca kendi metafizik sisteminin merkezine oturttuğu bir kavram değil aynı zamanda diğer felsefi sistemlere de gönderme yapan, kapsayıcı bir kavramdır. Söz gelimi, aktüel olan Platon’da ‘*idealar*’, Descartes’te ‘*maddi ve zihinsel töz*’, Hume’da ‘*renk demetleri*’ (patch of colors), Hegel’de ‘*Geist*’, Leibnitz’de ‘*monad*’lar olarak düşünülebilir.⁸⁶ Buna göre metafiziksel ya da bilimsel bir açıklamada, hangi türden kavramların aktüel varlık olarak kullanıldığı ve bunların içeriğinin nasıl doldurulduğu o açıklamanın temel taslağını oluşturmaktadır.

⁸⁶ John B. Cobb, Jr., *Whitehead Word Book-A Glossary with Alphabetical Index to Technical Terms in Process and Reality*, P&F Press, USA, 2008, S. 16.

Whitehead metafiziğinde bu taslak, aktüel varlıkların, evreni oluşturan en somut, sonul (final) gerçeklikler olarak düşünülmesidir. Bunlar tek (unique), karmaşık ve karşılıklı olarak ilişki içindedirler.

“Aktüel varlıklar- aynı zamanda aktüel durumlar olarak da adlandırılır-dünyayı oluşturan sonul gerçek şeylerdir. Aktüel varlıkların ardında bulunabilecek daha gerçek hiçbir şey yoktur. Kendi aralarında ayrılırlar: Tanrı bir aktüel varlıktır... Ancak önem dereceleri ve işlevsel farklılıkları olmasına karşın, prensipte, tüm aktüel varlıklar aynı düzlemde örneklendirilir. Sonul gerçeklikler, benzer şekilde aktüel varlıklardır ve bunlar karmaşık ve birbirine bağlı deneyim damlacıklarıdır”.⁸⁷

Bu tanıma göre bir aktüel varlık, eşsiz, varlığı inşa edici yönüyle bir kavrayış (prehension)⁸⁸ ve aktüel varlıkların ilişkiselliğinin temel göstegesini olarak da nexus' tur.⁸⁹ Bunlar evrendeki en somut gerçekliklerdir. Tanrı dışında, Aktüel varlık (entity), aktüel durum (occasion), deneyim durumları (occasions of experience) ve aktüel olay (event) aynı anlamda kullanılmıştır. Tanrı sadece aktüel varlıktır. Peki anlamları aynıysa Whitehead bunları neden farklı terimlerle ifade etmektedir? Bunları kısaca, açıklayalım.

⁸⁷ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 18

⁸⁸ Bir aktüel varlığın ne olduğu tamamıyla kendi tarihsel mirasıyla ne yaptığıdır. Bu tarihsel mirası kullanarak kendisini nasıl oluşturduğu o aktüel varlığın kendi dünyasıyla olan ilişkiselliğinin şeklidir. Bu ilişkisellik onun varlığına içseldir. (Pomeroy, A. F., “*Marx and Whitehead, Process, Dialectics and Critique of Capitalism*”, State University of New York Press, USA, 2004, S. 27)

⁸⁹ “Bir aktüel varlık tek bir ögeli bir olayın (event) sınırlı bir çeşididir”(Whitehead, 1978: 73). Bu sınırlılıkta, bir olay sadece belirli bir varlık durumunu, tek bir varoluş kipini gösteriyor olabilir fakat daha genel olarak alındığında, varlık kiplerinin bir grubuna ya da varoluşların bir çoğulluğuna işaret eder; Whitehead'in tanımlamasıyla : “Bir nexus, aktüel varlıklar arasındaki birlikteliğin (togetherness) belirli bir gerçekliğidir” (Whitehead, 1978: 20- Whitehead, 1967: 201).

3.1.1.1- Aktüel Oluşumlar olarak Aktüel Varlık

Aktüel varlık, aktüel oluşumlar (ocassions) olarak düşünüldüğünde amaçlanan şey, varlığın uzam-zamansal genişliğine (spatio-temporal extensiveness) dikkat çekmektir.⁹⁰ Aktüel varlık, çok kısa ya da uzun bir süreç içinde var olabilir. Atom altı dünya düşünüldüğünde belki de, saniyede milyonlarca aktüel durum meydana gelirken, daha üst varlık aşamalarında bu sayı çok daha düşüktür ama nihayetinde hepsi kendine özgü varoluşlar olduğundan aynı düzlemde buluşurlar. PR'de, Whitehead, aktüel durumların dört farklı hiyerarşik türünü ayırır:

“Aktüel dünyada birbirlerinden kesin sınırlarla ayrılmayan dört tür aktüel oluşum (occassion) görülebilir. Birincisi ve en düşüğü, boş-uzaydaki aktüel oluşumlardır. İkincisi, elektronlar ya da diğer ilkel organizmalar gibi, süregelen cansız nesnelere yaşam öyküsü içindeki anlar (moments) olan aktüel oluşumlardır. Üçüncü olarak, süregelen canlı nesnelere yaşam öyküsü içindeki anlar olan aktüel oluşumlar; dördüncü olarak, bilme bilincine (conscious knowledge) sahip nesnelere yaşam öyküsü içindeki anlar olan aktüel oluşumlar”⁹¹.

İlk aşama aktüel oluşumlarla ancak imgesel olarak ilişkilendirilebilir, çünkü onlar için *verili zamansal uzunluklar* (presented durations), onların dataları arasında göz ardı edilebilir bir özelliğe sahiptir. Boş uzayda *sürenin* dolaysız gösterim açısından yok sayılabilir olması, onların eylem ve eylemsizliklerinin anlaşılabilir bir tanımının yapılamaması demektir. Bu, onları kuşatan tarihsel rotaları açısından da geçerlidir, çünkü boş uzaydaki aktüel oluşumlar, aktüel dünyanın hiçbir uzamsal mirasıyla örtüşmez. İkinci aşamanın aktüel oluşum olarak adlandırılmasının nedeni, aktüel

⁹⁰ Griffin, D. R., “Whitehead’s Radically Different Postmodern Philosophy, An Argument for Contemporary Relevance”, State University of New York Press, USA, 2007, S. 133.

⁹¹ Whitehead, A. N., “Process and Reality, An Essay in Cosmology”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 177.

oluşumların verileri arasında, *verili sürelerin* önemli bir öge olmasıdır. Ancak bu süreler insan deneyiminin en dipteki anları içinde belirli sınırlarla gözlemlenebilir. Örneğin, çok uzun süre önce yaşanmış bir şeyi (data) şu anda hayal meyal bir yerlerde konumlandırmak gibi. Geçmiş şimdije aktarılır ancak geçmişteki belirsiz farklılaşmalar şimdije tamamıyla yansımaz. Üçüncü aşamanın aktüel oluşum olarak görülmesinin nedeni, dolaysız gösterimin daha yakın bir açıklığa sahip olduğunun varsayılmasıdır. Bu açıklık aynı zamanda içinde, henüz muğlak da olsa, sembolik referansın ortaya çıktığı, daha uygun koşulların varlığından kaynaklanır. Sembolik aktarım, yaşamı yapılandıran kavramsal yaratıcılığın aydınlığına bağlıdır. Bu nedenle, zamansal bir uzunluk (duration) içinde ayırılanabilen konumlar ne kadar kusursuz olursa sembolik referansın gücü de o kadar artacaktır. Dördüncü aşamada ise aktüel oluşumların öne çıkan özelliği bağımsız kavramsal işlevlerdir. Aktüel varlık (occassion) bununla kör (blind) deneyimi, potansiyellerin imgesel canlandırılması ile analiz eder. Bu yolla deneyim kendi bileşenlerinin görece önemliliği çerçevesinde yeniden düzenlenir. Aklın gelişimi imgesel alanda eleştirel yargının artan önemiyle ölçülür.⁹² Bu aynı zamanda insan deneyiminin altını çizen en önemli özelliktir.

3.1.1.2- Deneyim Oluşumları (Occassions of Experience) olarak Aktüel Varlık

Aktüel varlık *deneyim oluşumları* olarak düşünüldüğünde adlandırmanın çok küçük nüanslarla farklılaştığı görülür: Kavramın ayırıcı özelliği, bilinç seviyesine ulaşmayan fiziksel deneyim tarzlarını da kapsayacak şekilde kullanılmalıdır.⁹³ Çoğu deneyim durumu bilinç seviyesine yükselmez; ancak Whitehead, daha düşük seviyeden canlıların sahip olduğu deneyimin doğasını da, mümkün olan en genel anlamda, pozitif

⁹² Whitehead, A. N., "*Process and Reality, An Essay in Cosmology*", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 177.

⁹³ Griffin, D. R., "*Whitehead's Radically Different Postmodern Philosophy, An Argument for Contemporary Relevance*", State University of New York Press, USA, 2007, S. 134.

olarak nitelemek için, deneyim oluşumları ifadesine yer açmıştır. ‘*Hissetme*’ (feeling), ‘*duygu*’ (emotion) ve ‘*iştah*’ (appetite) gibi kavramlara başvurmasının bir nedeni de budur. Buna göre;

“ Bilinç deneyimimizdeki duygusal iştaha (emotional appetitive) dair elementler, fiziksel deneyimin temel öğelerinden en çok sorumlu olanlarıdır”.⁹⁴

Böylece bir deneyimin oluşumundan bahsedildiğinde tüm varlık kategorilerinde bulunan ortak özellikler göz önüne alınır.

3.1.1.3- Aktüel Olay (Event) olarak Aktüel Varlık

Aktüel olay kavramının ayırıcı özelliği ise buradaki ‘olay’ kavramının daha genel bir anlamda kullanılması ve her zaman bir değişime gönderme yapmasıdır. Örneğin bir savaş ‘olay’dır. Ancak savaş kendisini oluşturan birçok aktüel varlığa ayrılabilir. Bu anlamda bir aktüel varlık, aktüel olayın sınırlanmış bir çeşididir. Whitehead’in örneğiyle açıklarsak;

“bir molekül aktüel varlıkların tarihsel bir dizgesidir; ve böyle bir dizgenin kendisi bir ‘olay’ dır”.⁹⁵

Yani olay, tek tek aktüel varlıkların meydana getirdiği ve her an değişen bir bütünselliğe işaret eder. Diğer taraftan aktüel varlık, asla değişmez; sadece anlık olarak var olur ve yok olur. Aktüel varlıklarla karşılaştırıldığında değişim aktüel olayın altını çizen bir özelliktir.

⁹⁴ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 163.

⁹⁵ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 80.

3.1.1.4- Deneyim Damlaları (Drops of Experience) olarak Aktüel Varlık

Aktüel varlığın neden deneyim damlaları olarak düşünüldüğünün cevabı yalnızca insan deneyiminin sonuçları içinde bulunabilir, buna göre deneyim damlasının anlamı öncelikle onun bölünemezliğine ya da ayrıştırılamazlığına işaret eder. Böylece bir deneyim damlası; “i) aktüelliğin üzerine oturduğu, kendiyle özdeş ve özgür bir öznedir; ii) nedensel geçmiş ve nesnellik ile temellendirilmiş veriye sahiptir; iii) yeniliğin ve daha yüksek nitelikteki bilinçlerin üzerine oturduğu bir kavrayış ve kavrayış tarzlarına sahiptir.”⁹⁶Söz gelimi, illüzyon, algı, perspektif vb. faktörler deneyim damlasında kopmaz bir şekilde bileşiktir. Deneyim damlaları, hem deneyimleyen hem de deneyimlenen olma karakterleri ile ortak bir dünyayı paylaşırlar ancak yine de her biri kendi perspektiflerinden eşsizdir; neyi nasıl kavradıkları bakımından oldukları şeydirler. İlişkilerinin çoğulluğu ve karmaşıklığı ancak şekilsel açıdan analiz edilmelerini olanaklı kılar. Deneyim damlası olmak sonul olarak analiz edilemez bir karaktere sahip olmak demektir. Bu anlamda her deneyim damlası ‘*causa sui*’ dir.⁹⁷

3.1.2- Subject (Özne) _ Superject⁹⁸

Tek bir varlığın hissinden bahsedildiğinde Whitehead’in anladığı genellikle aktüel varlığın hisseden bir özne olarak tanımlanmasıdır. Aslında aktüel varlık, aktüel oluşum, deneyim damlası ya da kavrayış gibi kavramlarla tartışılan şey her zaman özneye gönderme yapar. Ancak Whitehead’e göre öznenin hissettiği şeyle olan ilişkisi

⁹⁶ Ross, S.D., “*Perspective in Whitehead’s Metaphysics*”, (SUNY Series in Systematic Philosophy), State University of New York Press, Albany, Usa, 1983, S. 86.

⁹⁷ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 222.

⁹⁸ Superject kavramı Whitehead’in kendi kavramsal ifadelerinden biridir. ‘Sub’(altta, daha aşağıda) ve ‘super’(üstte, üstün, daha yukarda) heceleri birlikte düşünüldüğünde, düşünceyi ifade edebilmek için Whitehead’in kavramlarla nasıl oynadığı görülebilir. Kavram Türkçede herhangi bir karşılığı olmadığı için, çevrilmeden kullanıldı. Bu yüzden metinde, subject-superject kavramsal ikiliği geçtiğinde, anlatımın akıcılığının bozulmaması için, onun bir alt aşaması olan *Özne* (subject) kavramı da orijinal haliyle kullanılacaktır.

çoğu zaman yanlış konumlandırılmıştır. Genelde etkinliğin sorumlusu olarak özneyi önceden varsaymaya meyilliyizdir; yani bir aktüel varlığı özne olarak nitelendirmek, kolaylıkla, varoluş sürecindeki aktüel varlığın, hissettiği şeyden önce var olması gerektiği izlenimi yaratabilir. Whitehead bunun tam tersi bir noktada durmaktadır. Özne kavramı ve geçmişten ‘*kavrayış*’ (Prehension) yoluyla elde edilen verilerin nedensel bağlanımı sonucu oluşan öznenin analizi son derece kritik bir önem taşımaktadır. Buna göre bir aktüel varlık, varoluş süreciyle oluşturulur ve aktüel varlığın, varlığı bakımından iki yönü vardır: Varoluş sürecinde özne (subject); bitmiş bir ürün , bir varolan (being) olarak ise super-ject’ tir. Whitehead bunu açık bir şekilde belirtmektedir:

“Bir aktüel varlık hem deneyimleyen özne hem de kendi deneyiminin superject’idir. Aktüel varlığın subject-superject yapısı budur ve bir an için bile olsa varlığın bu ikili yapısı göz ardı edilemez”.⁹⁹

Bir aktüel varlık aynı anda hem özne hem de superject olamaz, iki varlık kategorisi arasında çok kısa bir süre vardır. “ *Özne olarak bir aktüel varlık, neredeyse bir şeydir, (already something), superject olarak ise tamamıyla bir şeydir. (definitely something)*”.¹⁰⁰ Whitehead’in ifadesiyle:

“Bir aktüel varlık, kendini gerçekleştirmede (self-realization) özne, kendini gerçekleştirmiş (self-realized) bir şey olarak superject’ tir”.¹⁰¹

⁹⁹ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 29.

¹⁰⁰ Turan, E. R., “*The Problem of Solidarity in Whitehead’s Pluralistic Universe*”, ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S. 36.

¹⁰¹ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 222.

Kendini gerçekleştirmiş olma, sürecin sonuna işaret eder ve bu, aktüel varlığın superjective yapısının açığa çıkmasıdır. Aksi halde tüm yaşam hikâyesi boyunca bir etkinlik odağı olan deneyim damlasının, “*varlığı varoluş sürecidir*”, denemezdi. Özne olmak sürekli bir deneyim etkinliği içerisinde olmak demektir, varlığın superjective yapısı ise bir anlamıyla diğer varlık olanaklarına sonsuz bir açıklık demektir.

3.1.3- Öznel Biçim ve Öznel Amaç (Subjective Form and Subjective Aim)

Aktüel varlığın öznelliği, öznel biçim tarafından karakterize edilir. Öznel biçim verinin (data) aktüel varlık tarafından nasıl alınacağını belirleyen tepki tarzıdır. “*Tepkiler, hislerin (feelings) öznel formlarıdır*”.¹⁰² Aktüel varlığın anlık öznelliğinin içine alınan her bir veri, onun öznel biçimini oluşturur. Öznel biçim, “*öznenin veriyi nasıl hissettiği*”¹⁰³ olduğu için aynı zamanda anlık yenilik olarak da adlandırılır. Örneğin, aynı duyum/veri, farklı varoluş süreçlerinde farklı tepkilere yol açabilir ancak bu duyumların her biri, birer yenilik olarak, yapısına girdiği özneye eklenir. Böylece aktüel varlığın olup-bitme sürecindeki yaşamının belirleyicisi olan öznel biçim çok katmanlı bir yapıdadır: İlk bir hissetme ediminin (feeling) bileşenidir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu, öznenin veriyi nasıl kavradığını (prehend) belirler; ikinci olarak fiziksel yeniliğin kaynağıdır; üçüncü olarak da, bir aktüel varlığın öznel birliği olduğu kadar primitif hislerin de öznel biçimidir. Diğer yandan tek başına fiziksel yenilik, bir deneyim durumunun doyuma (satisfaction) ulaşması açısından sürecin sonu değildir; başka deyişle, onun bir yönelimi, hedefi ya da amacı olması gerekir. Whitehead’e göre tüm deneyim etkinliği bir amaca yöneliktir. Aksi halde oluşmuş dünyadan alınan verilerle nelerin olabileceği ya da olmayacağı öngörülemez¹⁰⁴. Ancak salt

¹⁰² Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 154.

¹⁰³ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*” S. 232.

¹⁰⁴ Bknz. Bölüm II – Aklın İşlevi.

potansiyellerin (yaratıcılık, tanrı, sonsuz nesnelere, uzamsal süreklilik) sürece katılımıyla (ingression) yapılan kavramsal değerlendirme sonunda bahsi geçen belirsizlikten kaynaklanan kaotik durum aşularak, aktüel varlık bir değer odağı haline gelir; onun bir değer odağı olarak tanımlanmasının nedeni, kendi varoluş sürecinde yaptığı tüm seçimlerle eşsiz olması ve sürekli varlığa doğru olan yönelimiyle de evrende ideal olanı gerçekleştirmesidir. Bu değer, sadece kendisi için değil, aynı zamanda geleceğe, bir sonraki aktüel varlığa da aktarılan bir mirastır; bu şekilde ulaşılan ideal, aktüel varlığın öznel amacını (subjective aim) tanımlar.

3.1.4- Doyum (satisfaction) ve Nesnel Ölümsüzlük

Oluşmuş dünyanın kendi verilerinden kendi deneyim etkinliği içinde varolması çok yönlü bir süreçtir. Bu sürecin ilk aşaması verilerin alınımıdır. Veri (data), oluşmakta olanın varlığı için, varoluş sürecine katılan, sonsuzca tekrarlanabilir nitelikteki nesnel içeriktir. Bu içerik, yaşam süresini tamamlamış aktüel varlıklardan oluşur. Daha açıkça söylersek, veri, varoluş sürecindeki aktüel varlıklara verilmiş hazır olan fiziksel dünya veya gerçekliktir. Bu anlamıyla koşullu potansiyeldir. Fiziksel verilerin alınımı aktüel varlık için karar ve verilerin yeniden üretimi demektir; bu, hangi verilerin alınacağı hangilerinin dışarda bırakılacağına dair bir ayıklamadır. Salt potansiyellerin¹⁰⁵ devreye girmesiyle tamamlanan süreçte, aktüel varlık doyuma ulaşır ve öznel varlığı sona erer: Whitehead'in adlandırmasıyla superject olur. Öznel olarak doyuma ulaşmış bir deneyim damlası (superject), karakterini yaratıcı sürece ekler.¹⁰⁶ Karakter ekleme bir aktüel varlığın superject olarak nesnel fonksiyonudur ve bu nedenle nesnel olarak ölümsüzdür. Whitehead'e göre superject olarak bir aktüel varlık hiçbir zaman doyuma ulaşmaz; öyle

¹⁰⁵ Konu ayrı bir başlıkta ayrıntılı olarak anlatılacak.

¹⁰⁶ Whitehead, A. N., "Process and Reality, An Essay in Cosmology", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 84.

olsaydı tüm olanakları tüketilmiş olarak yok olurdu; oysa superject olarak bir aktüel varlık tüm yaratıcı sürece sonsuzca katılır ve bu özelliğiyle ölümsüzdür. Başka bir deyişle, bir aktüel varlık, (data) başka varlıklarda her nesneleştiğinde superject olarak doyuma ulaşır, ancak bu hiç bitmeyen bir süreç olduğundan nihai bir doyumdan bahsedilemez; bu yüzden, “gerçekte asla kendisi değildir”¹⁰⁷. Şu halde doyumun iki türlü olduğu söylenebilir: 1-nesnel doyum 2- öznel doyum. Bir aktüel varlık öznel olarak doyum sağlarken superjective doyumunu öznel olarak asla hissetmez (feeling); superjective doyum devam eden bir süreçtir. Whitehead’in ifadesiyle;

“hiçbir aktüel varlık kendi doyumunun bilincinde olamaz”¹⁰⁸

Özetle, aktüel varlığın temel karakterlerini Whitehead şöyle ifade etmektedir:

“.... Bir aktüel varlığın bileşenleri üç türüdür: I) Geçmişinden sağladığı bir karaktere sahiptir; II) kendi somutlaşım sürecine yönelen öznel bir karaktere sahiptir; III) superjective bir karaktere sahiptir....”¹⁰⁹

İfadeyi farklı bir şekilde açarsak: ilk karakter, kaçınılmaz bir şekilde tekrarlanabilir bir içeriğe işaret eder (nedensel bağlanım); her bir deneyim damlası mutlaka kendi fiziksel varoluşuna ulaşmalıdır. Bu aşamada, tekrarlanan içeriğin basit bir *alıcısıdır*. (*recipient*) Bu verilere ‘*perspektif tepki*’ vermesi durumunda onaylayıcıdır. (*patient*) ve kendi ideal ben’ini oluşturmada ‘*etken*’dir (*agent*). “Özne, alıcı, onaylayıcı ve etken olmaktan oluşan bu üçlü karakterini asla kaybetmez.”¹¹⁰ Tüm yaşam döngüsü boyunca sürekli bir etkinlik merkezi olan bu deneyim damlası bir nedensellik zinciri olarak düşünülebilir:

¹⁰⁷Whitehead, A. N., “*a.g.e.*” S.85. (it’s never really is.)

¹⁰⁸ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*”, S. 136.

¹⁰⁹ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978, S. 87.

¹¹⁰ Whitehead, A. N., “*a.g.e.*” S. 316.

Sırasıyla, bir aktüel olayın *varlığı* (*being*), öncelikle, *başkasının-nedeni* (*other-caused*), ikinci olarak *kendi-nedeni* (*self-caused*) ve son olarak da ‘*başkasına-neden olma*’dır (*other-causing*).¹¹¹

Başkasının nedeni olma, doyuma ulaşmış aktüel varlıkların ‘geçiş’ (transition) sürecidir. Kendi nedeni olma, oluşmakta olan aktüel varlığın kendini özgürce belirlediği somutlaşım (concrecence) sürecidir; bu süreç nihai-neden olarak da tanımlanabilir. Başkasına neden olma ise diğer aktüel varlıkların varoluş sürecine giren nesnel ölümsüzlüğün superject’i olmasıdır. Buna göre her bir aktüel varlık, bir sürecin ürünü olması bakımından süreç ilkesiyle; evrende bulunabilecek en nihai neden olması bakımından ontolojik ilkeyle ve başka varlıkların varoluş süreçleri için bir potansiyel olması bakımından da Görecelik ilkesiyle uyumludur.¹¹²

3.2- Süreç İlkesi

Bu ilke öncelikle her türlü aktiviteden uzak, durağan yapısal bir evren anlayışını reddeder ve töz ontolojisine bir alternatif olarak ‘olay-ontolojisi’ anlayışı çerçevesinde, tüm aktüel varlıkların, varoluş süreçleriyle meydana geldiği varsayımına dayanır; varoluş süreci deneyimsel bir etkinliktir ve bu etkinlik varlığın tüm türleri için geçerlidir. Buna göre;

“ bir aktüel varlığın nasıl meydana geldiği, o aktüel varlığın ne olduğunu belirler: bu nedenle bu iki açıklama birbirlerinden bağımsız değildir. Onun (actual entity) varlığı (being) varoluş süreciyle oluşturulur. Süreç ilkesi budur”.¹¹³

¹¹¹ Nobo, J. L., “Whitehead’s Metaphysics of Extension and Solidarity” State University of New York Press, USA, 1986, S. 151.

¹¹² Turan, E. R., “The Problem of Solidarity in Whitehead’s Pluralistic Universe”, ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S. 41.

¹¹³ Whitehead, A. N., “Process and Reality, An Essay in Cosmology”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 23.

Whitehead'in bu tanımı, süreç felsefesinin sonraki bazı temsilcileri tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmış ve bu yorumlar bir takım zorluklara ve karışıklıklara neden olmuştur. Örneğin, A.H. Johnson'un süreç fikrini ele aldığı bir yazısında, varoluş süreci biten bir aktüel varlığın tüm aktüelliğini kaybettiği şeklinde özetlenebilecek eleştirisinde, bahsi geçen zorluklar görülebilecektir. "A.H. Johnson göre, Whitehead, aktüel varlıktan bahsederken, onda, kalıcı, değişmeyen hiçbir referans noktası göstermemiştir; buna göre, kendini yaratma sürecinin sonunda, yaşamı sona eren bir varlıktan başka aktüel varlıkların varoluşu için bahsedilmesi, aslında artık var olmayan bir şeyin varlık için söz konusu edilmesi demektir. Tüm geriye kalan, bir zamanlar bu geçmiş varlığa ait birtakım içeriklerdir."¹¹⁴

Bunun gibi, Whitehead felsefesinin yanlış yorumlanmasından kaynaklanan metafizik güçlüklerin özü, varlık (being) ve var-oluş (becoming) ayrımına dikkat edilmemesidir. Öncelikle var-oluş (becoming), bir sürece işaret eder ve bu süreç, doyuma (satisfaction) ulaşana kadar, birçok verinin, oluşmakta olana eklenmesiyle tamamlanır. Bu yüzden, sürecin her bir aşamasında aktüel varlık, sırasıyla '*neredeyse bir gerçeklik*' ve en sonunda bir '*gerçeklik*' olur.¹¹⁵ Varlık, (being) tanımı gereği, tamamlanmış, bitmiş bir ürünün (product) adı olmalıdır. Whitehead'in altını çizdiği gibi;

"Bir aktüel varlık hem kendi anlık var-oluşunu yöneten özne olarak, hem de kendi nesnel ölümsüzlüğünün fonksiyonunu gerçekleştiren bir atomik varlık, bir superject olarak tasarlanır.[Bu şekilde] Aktüel varlık (entity), bir varlık (being) olur".¹¹⁶

Bu yüzden bir aktüel varlık ancak var-oluş sürecinin sonunda bir varlık (being) olmaktadır. Yani onun varlığı var-oluş süreciyle yaratılmaktadır. Diğer taraftan doyuma

¹¹⁴ Turan, E. R., "*The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe*", ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S. 42.

¹¹⁵ Turan, E. R., "*a.g.e.*" S. 43

¹¹⁶ Whitehead, A. N., "*Process and Reality, An Essay in Cosmology*", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 45.

ulaştıktan sonra bir aktüel varlığın aktüelliği özne olarak sona ererken bir superject olarak devam eder. Yani, bir aktüel varlık aktüel olma niteliğini her iki varlık kipinde de (subject-superject) asla kaybetmez.

“Bir aktüel varlık kendini gerçekleştirme [süreci]dir (self-realizing) ve kendini gerçekleştirme ne ise varlık odur. Bir aktüel varlık kendini- gerçekleştirmesinin (self-realization) anlık öznesi (subject) ve kendi gerçekliğini tamamlamışlığının (self-realized) superject’ idir”.¹¹⁷

Aktüel varlığın superject olarak her zaman aktüel olması onun aynı zamanda tikel (particular) olduğu anlamına gelir; aksi takdirde diğer varlıkların oluşumunda nesnel olarak işlev göremezdi. Bu durum AI’da açıkça belirtilmiştir:

“Geçmişin çeşitli tikel oluşumlarının [herbiri] (occasions) *varolandır*, (existence) ve şimdideki kavrayış (prehension) için nesne olarak çeşitli şekillerde işlev görürler. Geçmişin bu tikel nesnel varolanları, her bir şimdi durumundaki her bir işlevinde etken neden (efficient causation) anlamına gelen nedensel ilişkileri meydana getirir”.¹¹⁸

Başka bir deyişle, örneğin A tikel varlığının B’nin oluşumuna katılmasında, A bir superject olarak aktüel ve tikel olmazsa görecelik doktrini uygulanabilir olmaktan çıkar. Organizma felsefesinin temel koyutlarından birisi şudur: Bir aktüel varlığın tanımlanması tümelleri olduğu kadar tikelleri de gerektirir. Tikeller tamamlanmış aktüel varlıklardır, yani superject’lerdir (being) ve tümeller ise yitimsiz nesnelere (eternal objects). Tikellerin ontolojik bağlamda bu nesnel işlevi göz ardı edilseydi, Whitehead’in

¹¹⁷ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 222.

¹¹⁸ Whitehead, A. N., “*Adventures of Ideas*”, Free Press, New York, 1967, S. 194-195.

felsefesi de modern felsefenin içine düştüğü birçok güçlükle karşılaşır ve belki de ‘çoğulcu gerçekliğin harabeye dönmüş birçok sisteminden biri olurdu’.¹¹⁹

3.3- Görecelik İlkesi

Varoluş sürecini tamamlayan bir aktüel varlığın nesnel bir işlev görerek başka bir varlık deneyiminin inşasına katıldığını daha önce belirtmiştik. Bu anlamda görecelik ilkesi bir aktüel varlığın ontolojik bağlamda oynadığı ikili rolün açığa çıkarılması açısından önemli bir noktada durmaktadır. Whitehead bu ilkeyi şöyle açıklar:

“.....bir varlığın (being) doğasına ait olan [deneyim damlası]; her bir varoluş (becoming) için birer potansiyeldir. Görecelik ilkesi budur”.¹²⁰

Her varlığın (being),varoluş (becoming) için bir potansiyel oluşturması nasıl mümkündür? Ya da soruyu şu şekilde de sorabiliriz: Bir superject olarak varlık, nasıl bir başka aktüel varlığın varolma sürecinde bir potansiyel olmaktadır? Varoluş sürecini tamamlamış varlığın, yani superject’in nesnel işlevi ve potansiyellik arasındaki bağın gösterilmesi söz konusu sorunsalın çözümündeki ilk aşamadır. Whitehead’e göre, evrendeki ‘ tüm ilişkisellik, aktüel varlıkların ilişkiselliği üzerinden bir temele sahiptir’.¹²¹ Her bir deneyim damlası yaratıcı ilerlemenin tüm hikâyesini kendinde barındırır ve bir deneyim damlası kendi ilişkilerinin bir bütünüdür. Bu aynı zamanda organizma felsefesinin temel ön kabullerinden biridir:

“.... Felsefenin problemi, her bir anlaşılabilirliğin, şeyler arasındaki karşılıklı bağlantının, başka hiçbir şeye gönderme yapılmaksızın kavranabileceği eğilimidir. 2. Bu varsayım hatalıdır. Bu yüzden hiç dikkate alınmamalı ve burada tartışma konusu

¹¹⁹ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 78.

¹²⁰ Whitehead, A. N., “*a.g.e*”, S. 22

¹²¹ Whitehead, A. N., “*a.g.e*”, S. 8.

yapılmamalıdır. Ve ne türden olursa olsun, her varlığın, aslen, diğer şeylerin dünyasıyla kopmaz bir ilişki içinde olduğunu varsayalım.”¹²²

Söz konusu bağlantı, o varlık için evrenin ne anlama geldiğini ifade eden bir şeydir ve varlık aynı zamanda evrende gerçekleşmiş bir şey (accomplishment) ya da potansiyel olarak bulunur. ‘Tanrı’, ‘yitimsiz nesnel’, ‘uzamsal süreklilik’ ve ‘yaratıcılık’ her deneyim damlası için saf potansiyellerdir. Bu saf potansiyeller her zaman aktüel varlığın kendi aktüel dünyasına göre koşullandırılır. Koşullandırılmış saf potansiyeller, gerçek potansiyel olurlar ve bunlar yaratıcılık için birer veri (datum) haline gelirler. Bu datalar ise bir aktüel varlığın varoluş sürecindeki ilk aşamayı oluşturan, verili dünyadır; yani deneyim damlasının aktüel dünyasıdır. Böylece aktüel dünya, gerçek potansiyel olarak, yeni varlığın varoluşunun hem ilk aşamasını hem de nesnel içeriğini sağlar. Gerçek potansiyelliğin bir aktüel varlığın oluşumuna bir veri olarak katılımına ‘geçiş’ (transition) denir. Geçiş, bir başka tanımla, etken neden (efficient cause) anlamına gelir ve başka bir aktüel varlığın kendini gerçekleştirme sürecinde, bir nesne olarak, bir superject’in nasıl işlev gördüğünü açıklar.

Özetle Whitehead’in ontoloji ilkesi aktüel varlıkların varlık bilimsel olarak en temel noktada olduğunu ifade eder. Bu temel pozisyon iki özellikle belirlenir:

1. “Öznenin deneyiminin ötesinde hiçbir şey yoktur.”
2. “Bir öznenin deneyimleri, mevcut potansiyeller arasında bir seçimdir.”¹²³

Buradan, sadece, ontolojik ilkenin sonul nedene (final cause) göndermede bulunduğu izleniminin çıkarılması yanlış olacaktır; eğer öyle olsaydı, aktüel varlıkların

¹²² Whitehead, A. N., “*Modes of Thought*”, Free Press, New York, 1968, S. 66.

¹²³ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 43.

Whitehead A. N. “*Science and The Modern World*”, (Lowell Lectures, 1925), Pelican Mentor, Published by The New American Library, 1948, USA, S. 160.

nesnel olarak işlev gördüğü etkin neden (efficient cause) fazı anlamsız hale gelecekti, dolayısıyla geçmişin varlığı da yok sayılacaktı. Bu yüzden ontolojik ilke, her bir aktüel varlığın varoluşu için diğer aktüel varlıkların mevcudiyetlerini de hesaba katmak durumundadır. Başka deyişle, ontolojik ilke, bir tarafını *etkin nedenin* diğer tarafını da *sonul nedenin* oluşturduğu ikili bir yapıya sahiptir ve varlığın açıklanmasında her zaman bu yapısını korur.

Buna paralel olarak aktüel varlıklar da bileşik bir yapıya sahiptir; yani bir aktüel varlığın var-oluşu evrendeki tüm öğeleri gerektirir ve var-oluşuna katılan tüm bu öğeler nedeniyle bir aktüel varlık aynı zamanda evrenin bir ögesidir. Görecelik ilkesi de aktüel varlığın bu bileşik yapısını doğrular: “*her varlık var-oluş için bir potansiyeldir*”, yargısı varlığın var olma koşullarının hammaddesini yine varlığa teslim eden bileşik yapının ifadesidir. Böylece ontolojik ilke ve görecelik ilkesi her aktüel varlığın, nasıl “*kendi aktüel dünyasına ev sahipliği yaptığını*” açıklar. Bu yüzden bir neden ilkesi olarak en başa yerleştirilen aktüel varlık, *etkin neden* ve *sonul neden* ikili yapısı içinde anlaşılmalıdır.

3.4- “Nedensel Nesneleştirme” (Causal Objectification) ve “Kavrayış” (Prehension) teorisi:

Nesneleştirme, Whitehead felsefesinin en kritik konusudur ve üç tür nesneleştirme belirlenmiştir: 1) Nedensel (causal) 2) Oluşumsal (presentational) 3) Hazırlayıcı/beklentisel (anticipatory). İlki, tamamlanmış doğanın yeni bir aktüelliğin doğmasının başlangıcı sayılacak bir nedensel bağlantıyı nasıl ürettiğiyle ilgilidir. İkincisi iki aktüel varlığın birbirlerinin içinde nasıl bulunduğuyla ilgilidir. Üçüncü ise gelecekteki bir aktüel varlığın şimdide nasıl içkin bir şekilde bulunduğuyla ilgilidir.

P.R’de verilen birkaç tanımla nesneleştirme kavramının genel çerçevesi çizilmiştir. İlk olarak nesneleştirme, *geçiş* (transition) kavramına göndermede bulunur.

Geçiş kavramı, var-oluş süreci tamamlanan bir aktüel varlığın somutlaşımın (concrecence) yaratıcı süreçte bir veri (datum) olmasının nasıl gerçekleştiğiyle alakalıdır; ikinci olarak, bu tekilleşmiş/bileşik (unified) veri yeni aktüel varlığın oluşumunun ilk aşaması olarak görülür; üçüncü olarak ise nesneleştirme, yeni bir aktüel durumun yaratımında, öznellik sürecini tamamlamış varlığın (being) yeniden üretimi (reproduction) ya da yinelenmesine (repetition) gönderme yapar. Bu üç bileşen bir araya getirildiğinde, nedensel nesneleştirme ilkin, orijinal verinin yinelenmesi ya da yeniden üretimi yoluyla bir aktüel varlığın (entity) diğerine geçişidir. Yinelenen içerik yeni aktüel varlığın varoluşunun ilk basamağını oluşturur. Aynı zamanda “*verisel*” (dative) ya da ‘*alıcı*’ (receptive) faz olarak adlandırılan bu ilk aşama aktüel varlığın oluşumunun bir sonraki aşamasının gerçekleşmesi için gerekli olan nesnel içeriği sağlayan *bileşik* (unified) veridir. Verisel basamağın geçilmesinden sonra sırasıyla, *konformal/uyumsal* ya da *tepkisel* (responsive) faz, *tamamlayıcı* (supplemental) ya da *bütünleyici* (integrative) fazlar ve en sonunda *doyum* (satisfaction) aşaması gelir.¹²⁴

Verisel ve konformal aşamalar, evrendeki yaratıcı ilerlemeyi, nedenselliği, ham (primitive) algıyı, zamanın tersinmezliğini ve geçmişin uyarlanmasını destekler niteliktedir.¹²⁵ Geçiş süreci aynı zamanda evrendeki yaratıcı ilerlemeden fiziksel zamanın nasıl türetildiğini de açıklar: Geçmişin sürekli nesneleştirilmesi ve bu nesneleşmiş geçmişin anlık şimdiyle uyumu fiziksel zamanı üretir. Anlık şimdiyle geçmişin uyumunun sağlanması için nesnel verilerden sağlanan içeriğin yeni oluşan aktüel varlığın öznelliğine aktarılması gerekir. Bu aktarımın nasıl olduğunu açıklayabilmek için Whitehead felsefesinin en spesifik belki de en özgün tarafı olan “*Kavrayış*” (prehension) terimini açıklamamız gerekmektedir. Buna göre, yeni aktüel

¹²⁴ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 23,58,64, 137, 212, 221.

¹²⁵ Whitehead, A. N., “*a.g.e*” S. 236-238.

varlığın inşasında “*tekil bir öğenin sahiplenilmesi sürecinin her biri, kavrayış (prehension) olarak adlandırılır*”.¹²⁶

“her kavrayış üç öğeden oluşur: a) kavrayan özne....; b) kavranan veri; c) öznenin veriyi nasıl kavradığını ifade eden öznel form”;

“Aktüel varlıkların kavranmasına fiziksel kavrama (physical prehension); sonsuz nesnelerin kavranmalarına kavramsal kavrayış (conceptual prehension) denir”;

“Kavrayışların iki türü vardır: a) Hissetmeler (feelings) olarak adlandırılanlarına pozitif kavrayışlar ve b) hissetmelerden elimine edilenlerine negatif kavrayış adı verilir”.¹²⁷

“*Kavrayış terimi, bir aktiviteyi ifade eder; bununla bir aktüel varlık diğer şeylerin kendi somutlaşımalarına etki eder*”¹²⁸. Bir kavrayıştaki veri, sonsuz nesne (eternal object) ise, bu kavrayış kavramsal kavrayış olarak adlandırılır ve bu, bir aktüel varlığın zihinsel (mental) kutbunu oluşturur; eğer veri sadece nesneleşmiş aktüel varlıkları içeriyorsa o zaman da kavrayış, saf fiziksel hisler olarak adlandırılır ve bu da aktüel varlığın fiziksel yönüdür. Kavramsal ve fiziksel hisler tek bir terimde birleştirildiğinde buna *saf-olmayan (impure) his* adı verilir.¹²⁹

Whitehead metafiziğinde hissetme (feeling) kavramı pozitif kavrayış kavramıyla eş anlamlı kullanılmaktadır. Verilerin pozitif kavranışlarından gelen öğeler bir aktüel varlığın içsel yapılanmasına alınır. Diğer taraftan, hissetme kavramı organizma felsefesi için bahsettiğimiz bu işlevinden çok daha karmaşıktır. Örneğin pozitif kavrayış

¹²⁶ Whitehead, A. N., “a.g.e.” S. 219.

¹²⁷ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 23.

¹²⁸ Whitehead, A. N., “a.g.e.” S. 52.

¹²⁹ Whitehead, A. N., “a.g.e.” S. 232.

teriminin tanımında bir hissetmenin karmaşık yapısını anlamamız için birçok ipucu bulunmaktadır:

“..... Bir hissetme (feeling) –pozitif kavrayış-, aslında bir somutlaşımı (concrecence) etkileyen bir geçiştir (transition). Onun karmaşık yapısı, o geçişin nelerden oluştuğu ve nelere etki ettiğini açığa çıkaran beş başlık altında incelenebilir: i) hisseden özne (subject); ii) hissedilen başlangıç verisi (initial data) ; iii) negatif kavrayışlar bakımından ayıklanan öğeler (elimination); iv) hissedilen nesnel veri (objective datum) ; v) öznenin nesnel veriyi nasıl hissettiğini gösteren öznel form (subjective form).”¹³⁰

Bu tanımlamada, bir hissetme, öznel formun kendisi, bütün bir etkinliğin adı ve etkinliğin nihai ürünüdür. Başlangıç verisi, bahsi geçen yeni aktüel varlığın aktüel dünyasındaki işlenmemiş (original) aktüel varlıklardır. Nesnel veri, işlenmemiş aktüel varlığın yeniden üretimi ya da yinelenmesidir. Bunu başka bir şekilde ifade edersek, elimizde veriye dair iki türlü süreç bulunmaktadır: 1) nesnel verinin üretilmesi (objectification) ve 2) nesnel verinin konformasyonu (yeni aktüel varlığın ilk fiziksel hissetmelerinin üretimi) Hissetmenin karmaşık yapısı onların nasıl meydana geldikleri hakkında da bilgi verir: Bir hissetme evrendeki bir takım öğelerin alımlanmasıdır. Bu öğeler, o hissin ait olduğu öznenin gerçek içsel oluşumunun da bileşenleri olarak işlev görürler ve Whitehead bunlara başlangıç verileri (initial data) adını verir; diğer bir ifadeyle, hissetmenin hissettiği (feeling feels) şeydirler. Hissetme süreci negatif kavramaları da içerir; böylece başlangıç verisi (initial data) bir perspektif altında hissedilir; bahsi geçen bu perspektif ise hissetmenin nesnel verisidir.¹³¹ Fiziğin

¹³⁰ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978, S. 221.

¹³¹ Whitehead, A. N., “*a.g.e*” S. 231.

terminolojisiyle söylenirse bir hissetme, çizgisel (vector) bir karaktere sahiptir; hissedilenler, *oradakinin buraya taşınmasıdır*.¹³² Bu çizgisel karakter doğada bir devamlılığa işaret etmektedir. Devamlılık ilkesi, her bir deneyim oluşumunun salt tekilliği düşüncesini dengeler ve sınırlar. Bir deneyim oluşumunun anlık geçmişinin öznel formu ile yeni deneyim oluşumundaki birincil kavrayışın (prehension /feeling) öznel formu arasında bir süreklilik vardır. Bu süreklilik ilkesini Whitehead 'hissetmenin uyumlandırılması' (conformation of feeling) olarak adlandırmaktadır.¹³³

Tanımlanmamış sayısız hissetme olmasına rağmen tüm karmaşık hislerin yapısına giren üç temel his türü vardır: “ i) basit fiziksel hisler; ii) kavramsal hisler; iii) dönüştürülmüş (transmuted) hisler. Basit fiziksel histe, başlangıç verisi tek (single) bir aktüel varlıktır; kavramsal bir histe, nesnel veri, sonsuz bir nesnedir (eternal object); dönüştürülmüş histe nesnel veri aktüel varlıkların bir nexus'udur”.¹³⁴

Fiziksel hisler sadece uyumlandırılmış hisler değil aynı zamanda ilksel (primitive) algının ve nedenselliğin de hisleridir. Diğer bir yönüyle de fiziksel hisler, yaratıcılığın kendini nasıl gerçekleştirdiğinin ve aştığının (transcends) göstergesidir.

“Basit bir fiziksel his bir nedensellik etkinliğidir. Başlangıç verisi konumundaki aktüel varlık, neden (cause), basit fiziksel his ise etkidir (effect), ve basit fiziksel hissi sahiplenen (entertaining) özne, etki tarafından koşullanmış aktüel varlıktır..... basit fiziksel his bir algı etkinliğinin, bilinçten yoksun, en bazal türüdür. Başlangıç verisi olan

¹³² Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 87.

¹³³ Whitehead, A. N., “*Adventures of Ideas*”, Free Press, New York, 1967 S. 183.

¹³⁴ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 232.

aktüel varlık algılanan aktüel varlıktır; nesnel veri, algılanan bu aktüel varlık bakımından *perspektiftir* ve basit fiziksel hissin öznesi ise algılayandır”.¹³⁵

Fiziksel hissetmenin dört katmanlı işlevi, geçmişin şimdiye nasıl nüfuz ettiğini ve böylelikle geleneksel felsefeden kalma sorunların nasıl aşılabileceğini gösterir niteliktedir. Buna göre, deneyim, bir aktüel varlığın kendini varlığa getirme süreci olan, var-oluşu (becoming) içerir. Bir aktüel varlığın var-oluşu yeni bir anlık varoluşa aktarılan yinelemeyi içerir.¹³⁶

Geçmişin fiziksel belleği olarak yineleme (repetition) nosyonu, Hume ‘un neden ve sonuç ilişkisinin bir zorunluluk değil sadece bir alışkanlıktan ibaret olduğu, şeklinde tartıştığı sorunsala da bir cevap niteliğindedir. Hume’un kendinde-yeter, (self-contained) izlenimleri, Whitehead felsefesinde geçmiş deneyimlerin hislerinin yeni bir aktüel varlıkta yeniden üretimi halini almıştır. Buna göre; bir fiziksel his bir başka hissi hisseder. Fakat bu iki hissin özneleri birbirinden farklıdır. Yani bu iki his de farklı öznel formalara sahiptir. Kavrama (prehension) durumunda yitimsiz nesne aynı anda her iki hisse de katılır (ingression) ve oluş halinde olan özne nesnel olarak geçmişe ait olan hissi hisseder.¹³⁷ Hissedilen his hissedenden aktarılan duygusal (emotive) bir tona sahiptir. Gündelik deneyimimizde, deneyimimizin duygusal yönünün, duymalara olan tepkilerin yansımasından kaynaklandığını düşünürüz. Whitehead için durum bunun tam tersidir: Hissin bir hissetme olayında kontrast yaratan duygusal (affective) bir tonusu vardır. Kontrast oradakinin buradakinden ayrışmasını sağlar. Whitehead bu duygusal deneyimin en bazal deneyim türü olduğunu özellikle vurgular. Deneyimin duygusal

¹³⁵ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 236.

¹³⁶ Pomeroy, A. F., “*Marx and Whitehead, Process, Dialectics and Critique of Capitalism*”, State University of New York Press, USA, 2004, S:32

¹³⁷ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 164.

boyutu (feeling) geçmişten bir duyum türetmeyi ve geçmişle olan uyumu sağlar. Whitehead'ın geçmişin nedensel bağlanımı, dediği şey budur.¹³⁸ Duyumsal teoride duyu verisi hiçbir zaman geçmişi uyumlandırma gibi aktif bir işlev görmez, aksine pasiftirler ve sadece deneyimleyen öznenin altını çizen deneyimden doğan tepkilerdir. Whitehead'e göre geleneksel yaklaşımlar deneyimi sadece bilinç deneyimi olarak göz önüne alırlar ve “*duygusal deneyim ile düşünmenin yüksek bir soyutlanması olan dolaysız sezgi (presentational intuition) arasındaki ayrımı göremezler*”.¹³⁹

3.5- Formatif Ögeler- Salt Potansiyeller

Şu ana kadar fiziksel hislerin temel niteliklerini ve bunların nedensellik, uyumlandırma ve ilksel algı bakımından önemini açıklamaya çalıştık. Şimdi ise Whitehead felsefesinin en temel kategorisi olan aktüelliğin aktüel varlığın dünyası için neler ifade ettiğini gözden geçirmemiz gerekmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi, bir aktüel varlığın özne (subject) ve superject olmak üzere iki varoluş kipi bulunmaktadır. Bu varlık kiplerinin ilk fazı bir sonraki faz için bir potansiyeldir. Farklı bir şekilde ifade edersek, her bir aktüel varlık verili bir takım potansiyelin gerçekleşmiş halidir. “*Aktüellik karar ve potansiyellik tarafından çevrelenmiştir*” der, Whitehead.¹⁴⁰ Burada karar (decision) terimi, aktüel varlığın varolması için kendisine verilen tüm olanaklara işaret eder ve bu verili olanaklar dışında hiçbir şey yoktur. Bir başka ifade ile aktüel varlığın varlığa gelmesi kendisi için verili potansiyeller arasında bir seçim yapması demektir. Potansiyeller arasında neyin içeri alınacağı neyin dışarda bırakılacağını belirleyen bu karar sürecinde *verilmişlik* (givenness) datayı koşullar. Koşullanmış data, potansiyel olarak, yeni bir şeyin oluşumuna katılmak için bazı olanakları ya da

¹³⁸ Whitehead, A. N., “*a.g.e*”, S. 178.

¹³⁹ Whitehead, A. N., “*a.g.e*”, S. 163

¹⁴⁰ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 47.

alternatifleri gerektirir. Whitehead'in söylediği gibi; '*potansiyellik ve verilmişlik olmadan yenilikten bahsedilemez.*'¹⁴¹

Yukarda potansiyellik hakkında söylediklerimiz oluşmuş dünyanın oluşmakta olan deneyim damlası üzerine etkisine işaret eder. Ancak bu haliyle deneyimin açıklanması eksiktir. Meselenin bir de Whitehead'in salt potansiyeller olarak adlandırdığı yönü vardır. Söz konusu bu salt potansiyeller 'Organizma Felsefesi'nde '*yaratıcılık (creativity), yitimsiz nesnelere, (eternal object), tanrı (God) ve uzamsal süreklilik (extensive continuum)*' kavramlarıyla ifade edilir ve aynı zamanda Formatif öğeler olarak da adlandırılır.

3.5.1- Yaratıcılık

Şimdiye kadar, Kurgusal Felsefe içinde, gerçekliğin yorumuyla elde edilen iki tür sonuçla karşılaştık. Bunlardan ilki, aktüel varlıkların kavrayışlarının somutlaşımından doğan birliği, ikincisi de bu birliği mümkün kılan sonsuz nesnelere aktüel varlıklar tarafından deneyimlenmesi. Ancak, ortaya konan bu şema, metafiziksel olarak gerçekliğin sadece statik yönünü oluşturur ve dolayısıyla hala eksiktir. Onun dinamik yönünün de ortaya çıkarılması gerekmektedir. Whitehead Felsefesinin en yetkin yorumcularından biri olarak gösterilen Elizabeth M. Krause göre, ortaya konulan metafiziksel şemanın dinamik yönünü sağlayacak elementler olmadan sistem Descartes'in zihin ve madde bağlantısızlığındaki keyfiyet kadar uyumsuz (incoherent) olacaktır ve deneyimlenen gerçekliğin ikna edici bir yorumu sunulamayacaktır.¹⁴² Whitehead tüm deneyimsel etkinliğin gerçekleşmesi için "*altta yatan bir neden*" (underlying activity) olması gerektiğini düşünür. Bu *altta yatan nedeni*, yaratıcılık olarak belirleyen Whitehead'e göre, bu salt potansiyel, evrendeki tüm çeşitliliğin

¹⁴¹ Whitehead, A. N., "*a.g.e.*" S. 46.

¹⁴² Kraus, E. M., "*The Metaphysics of Experience A Companion to Whitehead's Process and Reality*", Fordham University Press, New York, 1998, S. 36-37.

altında yatan dinamik ve en genel metafizik ilkedir. Bir deneyim oluşumunun varlığa gelebilmesinin temel nedeni olarak yaratıcılık, geçmişin eski sayfalarından yeniliğe doğru sürekli bir etkinliği ifade eder. Whitehead'in belirttiği gibi, “*yaratıcılık, yeniliğin ilkesidir*” ; evrenin çoğulluğu içinde bir'in doğması ve bu yolla genişlemesinin ilkesidir. Başka bir ifadeyle, “*çokluk (many) bir (one) olur ve bir vasıtasıyla çoğalır*”.¹⁴³ Bu ifadede geçen ‘bir’ matematiksel bir birimi değil, bir deneyim damlasının tekilliğine işaret etmektedir. Aynı şekilde ‘bir’, ‘çok’ ifadesiyle karşılıklı olarak ilişki içerisindedir ve ‘çok’ ‘bir’in, ‘bir’ de ‘çok’un ön kabulüdür. ‘Çokluk’ (many) ‘ayırıcı çeşitlilik’ (disjunctive diversity) nosyonunu yayar ve bu nosyon varlık (being) kavramı için temel bir ögedir; ‘ayırıcı çeşitlilikte’ sayısız varlık (being) bulunur.¹⁴⁴ Diğer taraftan ‘çok’un ‘bir’ aracılığıyla çeşitlilik içeren ve sürekli genişleyen yapısı onun aynı zamanda aktif bir karaktere sahip olduğunu gösterir ki bu da ‘çok’un yaratıcı karakterini oluşturur. Doyum (satisfaction) açısından söylersek, bir aktüel varlık doyuma ulaşmadan nedensel olarak asla aktif olamaz; onun bir nesne olarak yeniden aktive olması yaratıcılık tarafından gerçekleştirilir. Bu anlamda yaratıcılık süreci, potansiyelliğin hayata geçirilmesidir ve bu süreç tamamıyla bir deneyim etkinliğidir. Dolayısıyla soyut anlamda bakıldığında edilgen olan nesnelere, somut olarak bakıldığında yaşamı tüm çeşitliliğiyle sürükleyen yaratıcılığı içlerinde taşırlar; bu yüzden yaratıcılık evrenin çeşitliliğinin altını çizen temel ilkedir.

3.5.2-Yitimsiz Nesnelere (Eternal Objects)

Yitimsiz nesnelere, Whitehead Metafiziğinde gerçek tümeller ya da saf potansiyeller olarak nitelendirilir. Kalıcı olmalarından dolayı yitimsiz nesnelere için herhangi bir yenilik söz konusu değildir. Karmaşık ya da basit yapıda olabilirler ve

¹⁴³ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 21.

¹⁴⁴ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S.21- 22

karmaşık yapılarının derecesi hiyerarşik olarak düzenlenmiştir. Sınırsız sayıda yitimsiz nesne vardır. Renkler, duygular, sesler, matematiksel formlar yitimsiz nesnelere örnektir. Karşılıklı olarak birbirleriyle ilişkili olan yitimsiz nesnelere her biri bireysel öze sahiptir; yani eşsiz ve ayırt edilebilir niteliktedir. Diğer taraftan yitimsiz nesnelere diğer yitimsiz nesnelere göndermede bulunur, bu ise ilişkisel özlerini yansıtır. Bir yitimsiz nesne bir aktüel varlığın somutlaşımı içerisinde üç şekilde işlev görür: i) tekil (single) aktüel varlıkların belirliliği içinde bir öge olabilirler ii) bazı hislerin öznel formlarının belirliliği içinde bir öge olabilirler ya da iii) kavramsal hissin verisi içinde bir öge olabilirler. Whitehead yitimsiz nesnelere öznel ve nesnel olmak üzere iki metafiziksel türe ayırır: Öznel olanı, kavrayışların (prehensions) öznel formuna; matematiksel formlar olan nesnel türleri ise sadece nesnel veriye *giriş* (ingression) yapar. Daha önce de açıkladığımız gibi, giriş terimi, saf potansiyelin aktüel olana katılımını ifade etmek için Whitehead metafiziğinde kullanılan teknik terimlerden bir tanesidir. Bu anlamda, iki türlü *giriş* söz konusudur: Bir yitimsiz nesnenin *girişi* aktüel dünyanın nesneleşmesi bağlamındaysa bu, o yitimsiz nesnenin verisel (dative) işlevidir. Bu verisel işleve sınırsız (unrestricted) giriş de denir. Bunun yanında yitimsiz nesnelere, saf kavramsal hislerin nesnel verisi olarak da işlev görür; onun bu fonksiyonu ise, *kısıtlı giriş* (restricted ingression) olarak adlandırılır ve bu işleviyle öznenin belirliliği için olasılıkları oluştururlar.¹⁴⁵ Böylece yitimsiz nesnelere, 1) bir hissin formunu tanımlar; 2) bir aktüel varlıktır ve 3) varlık için bir olanak sunarlar.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Turan, E. R., "The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe", ODTÜ, Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995, S. 64.

¹⁴⁶ Whitehead, A. N., "Process and Reality, An Essay in Cosmology", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 290- 291.

3.5.3-Tanrı

Whitehead Felsefesinde Tanrı kavramı en kafa karıştırıcı başlıklardan birisidir. Onun Tanrı tanımı ne Hristiyan inancındaki tanrıyla ne de diğer inanç sistemlerinin dini öğretileriyle benzerlik gösterir; dahası, fazlasıyla rafine edilmiş felsefi tanrı izahlarını da reddeder: örneğin, Leibnitz ve monistlerin tanrı anlayışları gibi. O halde Whitehead'in Tanrı tanımı nedir? Ya da deneyimin açıklanmasında tanrıya neden ihtiyaç duyulmaktadır?

Öncelikle Whitehead'in tanrı kavramını dini içeriklerinden ayırarak kullandığını söyleyelim ancak bu seküler bakış doğrudan bir reddediş değildir; din ne tamamıyla konumundan edilir ne de din için karşı söylem geliştirilir. Seküler nitelik tanrının öneminin başka boyutlarıyla ön plana çıkarılması demektir.

“Tanrı kavramının sekülerizasyonunun dünyadaki işlevi en az düşünce için gerekli bir zorunluluk olduğu kadar deneyimdeki diğer ögeler için de gereklidir. Tanrı kavramı dini hissiyatta kesinlikle en temel ögelerden biridir. Ama tersi doğru değildir; dini hissiyat kavramı, tanrının evrendeki işlevi bağlamında temel bir öge değildir.”¹⁴⁷

Böylece ‘orada olan’ ya da ‘olmak zorunda olan’ herhangi bir dini varoluşa gönderme yapmaksızın metafiziksel soruşturma yapılabilir. Bu anlamda, tanrı zamansal olmayan bir aktüel varlıktır ve tüm olanakların kaynağıdır. Bir aktüel varlığın öznel amacı (subjective aim) kökenini tanrıdan alan bir yapıya sahiptir; ideal olanı gerçekleştirme şeklinde kodlanan varlığın ,yitimsiz nesnelere de belli bir hiyerarşi ve düzende olması gerekir. Yitimsiz nesnelere kattığı tüm kavramsal değerler ve hiyerarşik bir düzen içerisinde olan tüm ilişkisellikler tanrı tarafından sağlanır. Tanrının ilksel doğası tüm ideal olanaklılığın kaynağıdır. Bir başka ifadeyle; tanrının kendisinden

¹⁴⁷ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 207

türetilen sürekli bir ilgi (relevance) söz konusudur. Tanrının yokluğunda, aktüel dünyada gerçekleşmeden kalan yitimsiz nesnelere, somutlaşım için gerekli olan görece varlığından yoksun olurdu. Etkin bir ilginin kurulması bir karşılaştırma nesnesi gerektirir ve bu karşılaştırma nesnesi sadece aktüel oluşumlara aittir. Bu ilahi (divine) düzen vermenin kendisi yaratıcılığı koşullayan bir gerçekliktir.¹⁴⁸ Böylece zamansal bir gerçekliğe dönüşen potansiyel (possibility) yaratıcı ilerleme ile gerçek bir ilgiye sahip olur. Bu olmadan yaratıcılık kaotik bir aktivite olurdu; yani, gerçekleşmiş olan, gerçekleşmekte olan ve gerçekleşecek olanla ilgili hiçbir düzenden bahsedemezdik.

Whitehead, bir aktüel varlık olması nedeniyle Tanrı'nın üç tür karaktere sahip olması gerektiğini vurgular. Bunlar, mental yön (ilksel doğa) ve fiziksel yön (ikincil doğa), bir de superject olarak tanrının varlığıdır. Tanrının ilksel doğası, yitimsiz nesnelere de kapsayan kavramsal hissetmelerin bir birliğinin somutlaşımıdır; tanrının ikincil doğası, evrendeki tüm fiziksel gerçekleşmeleri içerir; tanrının bir superject olarak yansıyan doğası ise onun, aşkın yaratıcılığı niteleyen kendine özgü doyumunun pragmatik değerine işaret eden karakteridir.¹⁴⁹

3.5.4- Uzamsal Süreklilik (Extensive Continuum)

Olanaklı her dünyanın varlığı, tanrının ilksel doğasına ve yaratıcılığa bağlıdır ancak bu dünyanın en genel özellikleri uzamsal süreklilikle ifade edilir. Uzamsal süreklilik var-oluş (becoming) için bir duruş noktası ve koordinat belirlemenin olanağıdır. Organizma felsefesinde uzamsal süreklilik tüm aktüel varlıkların biraradalığı için gerekli ve minimum koşulları ifade eder. Başka bir deyişle, evrendeki tüm şeylerin birlikteliğini içeren bir network/matriks resmetmek, onu bir yer'e koymayı zorunlu kılar; bu yer'i Whitehead uzamsal süreklilik olarak adlandırır. Platoncu terimlerle

¹⁴⁸ Whitehead, A. N., "Process and Reality, An Essay in Cosmology", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 31.

¹⁴⁹ Whitehead, A. N., "a.g.e" S. 88

söylersen, uzamsal süreklilik tüm deneyim yaşantılarımızın oluşturucusu olan bir *Kap'tır* (receptacle); insan varoluşunun tüm olaylarını içinde barındıran bir sığınak olarak görülebilecek bu kap, içeriği yoluyla değişir, bu yüzden farklı zamanlarda farklı karakterlere ve farklı şekillere sahip olur. Varlığın bir *yer'de* olması ile bir *kap'ta* olması arasında kurulan bu benzeşimin ifade ettikleri aslında özce aynıdır; Whitehead Platon'un *Kap* doktrini ile sadece, tüm doğa olaylarının kendi içinde bir bütünlük sergilediği, varlığın bir *yerde* olmasına göndermede bulunur. Yani tüm olaylar genel bir yer kümesi içinde bulunurlar. Biraradallığın temelini oluşturan bu kümenin elemanı olmak aynı zamanda tüm aktüelliğin de altını çizer.

“ Uzamsal süreklilik, içinde tüm potansiyel nesneleştirmelerin kendine ait yerlerini (niche) bulduğu ilişkisel bir sürekliliktir. Geçmiş, şimdi ve geleceğin, tüm dünyanın, altında uzanır..... ‘Süreklilik’ nosyonu sayısız bölünme ve sınırsız yayılım özelliklerini içerir. Varlıkların (entities) ötesinde daima varlıklar (entities) vardır; çünkü hiçbir varlığın olmaması hiçbir sınırın olmamasıdır. Bu uzamsal süreklilik dünyadaki tüm süreçler boyunca olanaklı tüm duruş noktalarının dayanışmasına işaret eder. Bu, dünyaya öncel bir gerçeklik değil, dünyanın genel karakterinden doğan düzenin ilk belirlenimidir- yani, gerçek potansiyelliğin belirlenimi-. Şimdinin ötesindeki tüm genelliği içinde uzamsal süreklilik, şekilleri, boyutları ya da ölçülebilirliği kapsamaz; bunlar, içinde bulunduğumuz kozmik çağın (epoch) doğurduğu gerçek potansiyellerin eklenmesinden kaynaklanan belirlenimlerdir”¹⁵⁰

Whitehead'in gösterdiği şekliyle bizler dört boyutlu, özel bir kozmik çağda yaşıyoruz, ancak bu, tüm kozmik çağlar için uzamsal sürekliliğin kapsayıcılığını yansıtmaz bu nedenle uzamsal süreklilik genel bir metafizik karaktere işaret eder. Burada “ *kozmetik çağ, içinde kendimize dair ilişkilerin izinin sürülebileceği en geniş*

¹⁵⁰ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 66.

*aktüel varlıklar topluluğu anlamında kullanılır.*¹⁵¹ Topluluk (society) kavramı ise kendi aralarında bir düzene sahip olan aktüel varlıkların bir nexus'udur.¹⁵² Yani, aktüel varlıklar kendi kozmik dilimimizde uzamsal doluluğu şekillendirir. Bu, aktüel varlıkların sahip olduğu duruş noktalarının dolaysız olarak birbirini izlemesi anlamına gelir, yani aralarında kesintisiz bir süreklilik (succession) söz konusudur; dolayısıyla iki aktüel varlık arasında gerçekleşmemiş hiçbir nokta (region) yoktur. Onun metafiziksel yapısı her bir aktüel varlığı gerektirir sonsuz nitelikte olmalıdır. Bu genel, sonsuz yapı içerisinde tüm aktüel varlıklar bir yer işgal eder ve diğer aktüel varlıkların bir parçası olur. Böylece saf potansiyel olarak uzamsal süreklilik, sınırlanmamış, bölünmemiş, ancak sayısız olarak bölünebilir gerçek ve sonsuz bir yer'dir. Bölünebilirlik ve bölünmezlik özelliklerinin bir arada olması çelişik gibi görünmesine rağmen aslında uzamsal sürekliliğin bu yapısı onun hem bütünselliğinin hem de bütünlüğü içinde değişkenliğinin altını çizmektedir. Onun bölünebilirliği, varoluş sürecindeki bir aktüel varlığın kendini aktaracağı potansiyel bir yer'i ifade eder. En başında belirttiğimiz, Platon'un *Kap'ı* düşünülürse durum daha anlaşılır bir hal alacaktır. "..... bu (*extensive continuum*), tüm yaşam geçişleri (*transitions*) için doğal bir matriks olarak ordadır; içine giren şeyler vasıtasıyla değiştirilir ve çeşitli şekillere sokulur böylelikle farklı zamanlarda edindiği karakterler bakımından farklılaşır. Tüm deneyim biçimlerini kendi bütünlüğünde topladığından dolayı kendi içinde bir biçimden yoksun olmalıdır. Bunu görünmez, şekilsiz ve her şeye açık, (*all-receptive*) bir şey olarak tanımlarsak fazla yanılmış olmayız"¹⁵³

¹⁵¹ Whitehead, A. N., "a.g.e" S.91

¹⁵² Whitehead, A. N., "a.g.e" S. 89.

¹⁵³ Whitehead, A. N., "Adventures of Ideas", Free Press, New York, 1967, S. 187.

IV. BÖLÜM

DÜNYANIN JENERİK KURGUSU OLARAK ANLIK DENEYİM

“Doğaya dair tüm bildiklerimiz aynı botta, ya birlikte batarız ya da birlikte çıkarız.”¹⁵⁴

4.1- Jenerik Kurgu

‘Doğaya dair tüm bildiklerimizin aynı botta olması’; duyulur dünya ile duyulmuş üstü dünyanın ya da madde ve zihnin tek bir kavramda, deneyimde, toplanması demektir. Peki, her şeyi içinde barındıran bu deneyim nedir? Bu temel deneyimi varsayarak evrendeki tüm şeylerin birbiriyle ilişkili, bütünsel bir yapıda olduğunu nasıl söyleyebiliyoruz? *Process and Reality*’de Whitehead, dünyaya dair anlık deneyimimizin (immediate experience) bu temel deneyimi açıklamak için iyi bir örnek oluşturduğunu söyler; buna göre, anlık deneyimin izah edilmesi aynı zamanda düşüncenin [*her şeyin aynı botta olmasının*] doğrulanması anlamına gelir.¹⁵⁵

Anlık deneyim kavramının anlamı çok yönlüdür, ancak tüm anlamlar birleştirildiğinde onun yapısı anlaşılabilir. Whitehead deneyimin bu bileşenlerini analiz ederek evrendeki karşılıklı bağlantılılığı göstermeye çalışır. Şeylerin karşılıklı bağlantılılığının kanıtı ise anlık şimdinin anlık geçmişle olan bağı içinde bulunabilir.¹⁵⁶ Deneyim etkinliği, evrendeki tüm şeylerin ortak noktasıdır ve doğadaki tüm varlıklar arasındaki ilişkiyi göstermek için kullanılabilir.

Peki, deneyimin evrende ortak bir payda olduğu tezi nasıl açıklanabilir? Bunu açıklamanın tek yolu, evrendeki tüm deneyimsel düzeni simgeleyecek, tüm örneklerinde

¹⁵⁴ Whitehead, A. N., “*Concept of Nature*”, (Turner Lectures Delivered in Trinity College, November, 1919), Cambridge University Press, London, 1920, S 148.

¹⁵⁵ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 4.

¹⁵⁶ Whitehead, A. N., “*Adventures of Ideas*”, Free Press, New York, 1967, S. 221.

aynı genel özellikleri barındıracak, ontolojik türden, yeni bir deneyim kavramı geliştirmektir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Whitehead felsefesinde bu sonul gerçeklik, ‘aktüel varlık’ tır (actual entity/ occassion).

Aktüel varlıklar evrendeki en somut gerçeklilerdir; buradaki ‘somutluk’ (concrete) kavramı, aktif olarak, kendi deneyimsel sürecinde ‘kendisini oluşturan’ (self-relating) anlamına gelmektedir. Bir aktüel varlığın açıklanmasındaki faktörler tüm aktüel varlıklar için de geçerlidir ve bu, deneyimin en temel özelliğidir.

Metafizik dizgesini bu en somut deneyim birimlerinin açıklanması üzerine kuran Whitehead, deneyimin jenerik özelliklerini belirleyerek, ilgisini organik ve inorganik, tüm varlıklar arasındaki karşılıklı bağlantıyı göstermeye yöneltir. Öncelikle, tek bir ontolojik tür olarak belirlenen deneyim damlası evrenin yapı taşlarını oluşturmaktadır; diğer tüm şeyler bu yapı taşlarından, aklın tasarısıyla türetililecektir.¹⁵⁷ İkinci olarak aktüel varlıkları açıklayan ve aralarındaki ilişkileri kuran bir takım faktörler gösterilecektir; bu faktörler kendimizin de dahil olduğu soyutlamayla elde edilen şeyler için gereklidir (salt potansiyeller). Whitehead’ göre;

“insan zihnini (mentality) içeren bir deneyim oluşumu, doğayı meydana getiren olaylar hiyerarşisinin diğer tarafında bulunan uç bir örnektir..... Ancak insan deneyimini doğadan ayırıştırmayı reddeden her doktrin, insan deneyiminin tanımı içindeki faktörleri bulmalıdır; bu faktörler aynı zamanda daha az özelleşmiş doğal meydana gelişlerin (occurrences) tanımına da girer. Eğer bu tarzdan faktörler yoksa, o zaman doğanın içindeki bir gerçeklik olarak insan deneyimi doktrini yalnızca, tek değeri

¹⁵⁷ Whitehead, A. N., “Process and Reality, An Essay in Cosmology”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 20, 73, 75.

rahatlatıcı bir yakınlık olan, anlaşılmaz ifadelerle kurulmuş bir kurmacadan (bluff) ibarettir”¹⁵⁸.

Yinelersek, eğer insan zihni, deneyimin jenerik özelliklerini sergiliyorsa, insan varoluşunun tüm etkinlikleri aynı özellikleri paylaşıyor demektir. Öyleyse, bizim dünya deneyimimiz, dünya içindeki bileşenlerden biri olarak, *ruhun* (soul) sergilenmesini de içerir. Böylece bir deneyim etkinliğinde, ilişkiselliğin iki yönü açığa çıkar: İlki bir ilişki kaynağı olarak deneyimin kendisi, diğeri ise deneyimlenen dünyayla olan ilişki. Whitehead’in ifadesiyle;

“... Bir anlamda dünya bir deneyimin (occasion) içinde bulunur; diğeri bir anlamda deneyim dünyanın içinde bulunur. Örneğin, bir odanın içindeyim ve oda şu anki deneyimin içinde bir değişkendir (item). Ancak benim şimdiki deneyimim şu an olduğum şeydir”¹⁵⁹.

Aslında yukardaki alıntı, tüm felsefi akıl yürütmelerin uğrak noktası olan tümel-tikel tartışmasına ve bu ikiliğin deneyim metafiziği içinde nasıl eritildiğine işaret etmektedir. “*Aktüel olmak birlikte olmaktır*” şeklinde ifade edilen bu metafiziğin iki anlamı vardır: İlkin deneyim damlası kendi içinde ve kendi içindir; ikinci olarak da başkası içindir. Bir anlamda bir aktüel varlığın içinde evrendeki diğeri şeyler içerilirken, aynı aktüel varlık diğeri tüm şeylerin içinde bulunur. Evrendeki birlikteliğin (togetherness) anlamı budur. Başka bir deyişle, bir deneyim damlası, onun evrenle olan bağı gösterilmeden tekil bir varlık olamaz, aynı şekilde bir deneyim damlasının evrendeki karşılıklı birlikteliğin bir parçası olduğu gösterilmeden de tümelden bahsedilemez. Böylece geldiğimiz nokta, bir kez daha, şu iki tümel önermenin çözümlenmesi olacaktır: 1) Hiçbir şey kendini yalıtılmış bir şekilde göstermez. 2) Bir

¹⁵⁸ Whitehead, A. N., “*Adventures of Ideas*”, Free Press, New York, 1967, S. 184-185.

¹⁵⁹ Whitehead, A. N., “*Modes of Thought*”, Free Press, New York, 1968, S. 163.

şey daima, başka bir şeyle birlikte ya da ait olduğu olay örgüsüyle anlaşılabilir. Bu önermelerin kendi günlük rutinimizdeki izdüşümleri araştırıldığında, çözümleme daha canlı bir hal alır, örneğin: Yaşadığım bu şehrin gürültüsünden şikâyet ediyorum ama şehir dediğim bu yer nerede başlar ve nerede biter?

Farkına vardığım şey, farkına varılabilir olanı tanımlama gücüne sahip değilse orada herhangi bir sınırdan bahsedemem. Benim için bu şehir, bu toprak parçasından bana uzanan bütün koordinatlarda, kendimin de içine dahil olduğu, gürültüyü çıkaran ve gürültüye neden olan tüm olay örüntüleriyle birlikte düşünülmesi gereken yerdir. Eğer bu şehrin özü onun gürültüsü ise, gürültünün duyulmadığı nokta aynı zamanda onun sınırındır-buna söylenmeyi bıraktığım anı da katıyorum-; aksi halde hiçbir sınır yoktur. Bu anlamda, Whitehead'in fark edilebilir olanın alanında açıklığa çıkardığı şey tüm doğadır, fark ettiği şeyse, jenerik bir nosyon olarak deneyimin kendisidir. Deneyim doğadaki ilişkiselliğin zorunlu kaynağıdır; yokluğu ya doğanın sınırındır ya da doğanın yokluğudur.

Jenerik nosyon hiçbir tanımlama ya da genelleme türüyle örtüşmez. Genellemeler, mantıksal alanda, ilgilenilen konular üzerine, sınıflandırmalar yapmaya olanak sağlarlar. Örneğin 'Tüm insanlar ölümlüdür; Sokrates ölümlüdür, O halde... vs. gibi.' Whitehead ise, genellemelerden bahsettiğinde mantıkçı gibi düşünmez, çünkü ona göre sınıflandırmalar, algı ile algılananların yeniden adlandırılması arasında kapalı bir döngüsellik oluşturur; yani, Sokrates'te tanımlanan ölümlülük onun insanlık sınıfına dahil edilmesiyle başa döner ve aynı işlem yeniden, tek tek tüm insan varlıklarının adlandırılması için tekrarlanır. Organizmacı felsefi genellemeler ise her bir durum için önemli olan en belirgin özellikleri ortaya çıkararak yeniliğin alanına taşar.¹⁶⁰ Bu tasarımda deneyim, doğadaki tüm şeylerin karşılıklı bağlantısını açığa çıkarmada hem

¹⁶⁰ Örneğin, 'önemlilik' (importance) kavramı jenerik bir kavramdır.

kurucudur hem de söz konusu bağlantının her bir alanına uygulanabilir bir niteliğe sahiptir.

4.2- Anlık Deneyimin Uzam-Zamansal Kurgusu (Spatio-Temporal)

Whitehead, tüm geleneksel töz felsefelerinin bilen öznesine karşıt olarak insanın özünü, onun deneyimlerinin, uzam-zamansal (spatio-temporal) açıdan, düzenlenmesine dönüştürür. Deneyimin uzam-zamansal ikili yapısı onun bir *yerde* ve yaşantı ürünü olması anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle Whitehead birbirlerinden ayrı düşünülen bu iki modernist kavramı birleştirerek, geçmiş-şimdi-gelecek zamansal kipleriyle, onların karşılığı olarak, nesne-özne-potansiyel uzamsal kiplerini bir arada düşünür. Böylece deneyim kendi içinde hem uzamsal hem de zamansal bir özellik sergiler.

“ Olaylar (events) arasındaki yapısal ilişkilerin ortak yanı onların hem uzamsal hem de zamansal olmalarıdır. Olayları sadece zamansal olarak düşünürseniz uzamsal yönü ihmal ediyorsunuzdur. Böylece tek başına zamanı ya da tek başına uzamı her düşündüğünüzde ortaya koyduğunuz şey soyutlamalardır, yani, duyu deneyiminizde sizin için bilinebilir olan, doğa yaşamındaki temel bir ögeyi atlıyorsunuz demektir.... Uzam ve zaman soyutlamadır, sözüyle demek istediğim, onların bize, doğaya dair gerçek olguları yansıtmadığı değil, fiziksel doğanın yokluğunda uzamsal ya da zamansal olguların olmadığıdır, başka deyişle, uzam ve zaman sadece olaylar arasındaki ilişkiler hakkındaki belirli gerçeklikleri (truths) gösterme yoludur.”¹⁶¹

Deneyimde verilenlerin uzam- zamansal karşılığı, genel anlamda, ne kesin bir zaman diliminde ne de belirli bir koordinatta bulunabilir; çünkü sürekli akış halinde olan deneyim sürecinin belirli bir an içinde gösterimi, onun bütün içerisinde kesitsel bir

¹⁶¹ Whitehead, A. N., “*Concept of Nature*”, (The Tarner Lectures Delivered in Trinity College), Cambridge University Press, London, November, 1919, S. 107-108.

görünümünü sağlayacak bir duruş noktası gerektirir. Bir duruş noktası belirlemek ise ancak metafiziksel analize olanak sağlamak için yapılabilir. Bu yüzden, *burada, şimdi var-olan* (now present) ile *aynı anda olma* (at the same time) kavramları üzerine düşünmemiz gerekiyor.

“Birbirinden ayırmak istediğim iki kavram bulunmaktadır; ilki eş zamanlılık/ aynı anda olma (simultaneity) ve diğeri bir anda olma (instantaneousness)”.¹⁶²

Burada, şimdi olan şey olarak, farkında olduğum şey, örneğin radyodan bana ulaşan bir şarkıysa, şarkı, kendini bana sadece seslerin bir art arda dizilimi şeklinde açmaz, aynı zamanda şarkı, yaşayan bir varlık tarafından seslendirilen bir şeydir ve biliyorum ki bu ses, yalnızca titreşen materyal bedene ait değildir. Onunla karşılaşmam kendini açmasıyla başlar ancak ben, bu sürecin içindeki birçok bileşenden sadece biriyim: Ben, bu varlığın dünyasının bir parçasıyım; tıpkı onun da benim dünyamın bir parçası olduğu gibi.¹⁶³

Whitehead için deneyimin olanaklı bir açıklamasının yapılması, onun daima konumlandırılmasına bağlıdır; bu anlamda deneyim her zaman bir perspektif, bir duruş noktası içerir. *Şimdi, burada olan* şeylerin içeriklerini görebilmek, söz konusu perspektiflerin duruş noktalarını hesaba katmayı gerektirir. Diğer taraftan *şimdi burada olanların* karşılıklı perspektiflerinin her birinin çevresinde, eş zamanlı birçok yeni öge olup bitmektedir; başka deyişle bu olay örgüsü, devam eden bir süreç içinde gerçekleşir. Uzam-zamansal örgünün anlamı ancak bu çerçevede anlaşılabilir. Deneyimde farkındalığa verilen şeylerin bu karmaşık yapısı, onun, tüm içeriklerine ve varoluş süreçlerine zamansal nitelik katacak bir kavramla yeniden adlandırılmasını zorunlu

¹⁶² Whitehead, A. N., “a.g.e.”, S. 56.

¹⁶³ Uzam zamanda çağcıl ya da eş zamanlı aktüel varlıklar arasında nedensel ilişkiler bulunmadığından, onlara dair kesin bir konum ya da zaman dilimi belirlenemez. Bu sadece aktüel varlığın kendi perspektifinden nedensel bağlarla ürettiği bir şeydir.

kılar: Whitehead'in bu yapıyı tanımlamak için kullandığı kavram, zamansal uzunluktur (duration). CN.'deki tanımıyla;

“Gözlemsel (observational) şimdimizi zamansal uzunluk olarak adlandırıyorum. Bu, doğanın bütünlüğünün anlık gözlemlerimizde alımlanmasıdır (apprehended).”¹⁶⁴

Klasik zaman anlayışı, şimdiye ayrıcalıklı bir anlam yükleyerek bunu tüm evrene uygular. Görelilik ilkesindeki zaman kuramı ise şimdiyi her bir *eylemsizlik* dizgesi içinde belirli bir yere koyarak klasik yaklaşımı kesintiye uğratar. Böyle bir çerçevede zamansal bir uzunluk, evrenin tamamına yayılan bir kümelenmedir ve bu kümelenmenin kendisi, aralarında hiçbir nedensel ilişki olmadan tüm diğerleriyle aynı zamanda bulunur.¹⁶⁵ Bunu daha iyi anlamak için yıldızlarla olan ilişkimizi düşünelim: Bir yıldızın içinde çok uzun süre gerçekleşmiş bir olay bizi şimdi etkilemektedir; çünkü yıldızdan yayılan ışık dünyaya henüz ulaşmıştır. Ancak o yıldızda oluşmuş ve o anda bizi etkilemeyecek birçok olay da mevcuttur. Yıldızla aramızdaki mesafe düşünülürse, belki yüz yıl sonra dünyaya ulaşacak ışık paketlerinin yolda olduğu düşünülebilir. Onların her biri hem şu andaki deneyimimizin bir bileşeni, hem de deneyimimiz, birçok farklı zamansal uzunluğun bir bileşenidir.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Whitehead, A. N., “*Concept of Nature*”, (The Tarner Lectures Delivered in Trinity College), Cambridge University Press, London, November, 1919, S. 186.

¹⁶⁵ Belirli bir nedensel ilişkinin varlığı ya da yokluğu varolanların fiziksel bir karakteridir. Bir duruş noktasından zamansal bir uzunluğun ne olduğu, diğer tüm duruş noktalarından da zamansal bir uzunluktur. Böylece her bir aktüel varlık birçok zamansal uzunluğun bir bileşenidir.

¹⁶⁶ John B. Cobb, Jr., *Whitehead Word Book-A Glossary with Alphabetical Index to Technical Terms in Process and Reality*, P&F Press, USA, 2008, S. 79.

“ Zamansal bir uzunluk, duyu farkındalığında açığa çıkmış temel bir faktör olan eşzamanlılık tarafından sınırlanmış somut bir doğa katmanıdır”¹⁶⁷ ya da, “Bir zamansal uzunluk, evrenin ensel bir kesitidir (cross-section)”.¹⁶⁸

Tüm doğa bu katmanların sürekli değişen bir yapıda bir araya gelmesiyle oluşur. Bu anlamda zamansal uzunluk, doğayı oluşturan somut bir gerçeklik olarak, bir aktüel oluşumun en yüksek genelliğidir: Her bir aktüel oluşumun ortaya çıkış sürecini içinde barındırır ve onunla aynı anda ortaya çıkan diğer aktüel oluşumlarla ayırt edilir. Whitehead’in örneğiyle;

Verilen bir ‘D’ zamansal uzunluğuna dair aktüel dünya karşılıklı olarak üç özel konuma ayrılır. Bu konulardan biri ‘D’nin kendisidir. Diğer konum, ‘D’ nin geçmişinde yatan bazı aktüel oluşumlardan oluşur: Bu konum, ‘D’ nin geçmişi. Üçüncü konum, ‘D’nin geleceğine uzanan bazı aktüel oluşumlardan oluşur: Bu konum da ‘D’nin geleceğidir. Tanımı gereği bir ‘M’ aktüel varlığını içeren bir *zamansal uzunluk*, ‘M’ ile eş zamanlı konumlara bağlı olmalıdır. Klasik zaman kuramında ‘M’ yi kapsayan ve ‘M’ ile eş zamanlı var olan tüm aktüel varlıkları da içeren *tek bir zamansal uzunluk* bulunmaktadır. *Modern göreliliğin* zaman kuramında ise ‘M’ yi içeren, belki de, sonsuz sayıda zamansal uzunluk vardır ancak bunların hiçbiri ‘M’ ile çağcıl olan aktüel varlıkların *tümünü* barındırmaz.¹⁶⁹ Böylece bir ‘D’ süresinin geçmişi, ‘D’ ye ait tüm aktüel oluşumların geçmişi kapsar;örneğin; aktüel varlık ‘M’ ve onunla birlikte eş

¹⁶⁷ Whitehead, A. N., “*Concept of Nature*”, (The Tarner Lectures Delivered in Trinity College), Cambridge University Press, London, November, 1919, S. 53.

¹⁶⁸ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 125.

¹⁶⁹ Aradaki fark koyu italik vurguda gösterilmiştir. Klasik algıdan farklı olarak, göreceli zamanda eş zamanlı aktüel varlıkların tümü değil sadece bir kısmı veri olarak alınmaktadır.

zamanlı var olan *bazı* aktüel varlıklar gibi. ‘D’ süresinin geleceği de, aynı şekilde ‘M’nin tüm geleceğini ve ‘M’ ile çağcıl aktüel oluşumların *bazılarını* içerir.¹⁷⁰

Yukarıda gösterildiği gibi, ‘M’ aktüel varlığıyla, sadece nedensel bağlanım nosyonu bakımından türetilen altı çeşit konum belirlenir: Bu konumlar, ‘M’yi tanımlayan zamansal uzunluğun bir sıralanması olarak, ‘M’nin geçmişi, geleceği ve onun çağcılıları (contemporaries) ve ‘D’ şeklinde sembolize edilerek alınan her hangi bir zamansal uzunluk için, ‘D’nin kendisi, onun geçmişi ve geleceğidir. Böylece, ‘M’nin geçmişi, geleceği ve çağcılıları olarak, tamamıyla ‘M’ye özel üç kesin konum ve ‘M’nin kendisi, geçmişi ve geleceği olarak tanımlanan üç zamansal uzunluk saptanır.

Whitehead, bu aşamada, Modern görelilik kuramının, biri diğerinin sonucu olan, iki tür paradoksenden bahseder: İlki, ‘M’ aktüel durumu *eşsiz* bir zamansal uzunluğu tanımlamaktadır ve bu kendine özgü haliyle aktüel oluşumların genel karakteristiğini yansıtmamaktadır; ikincisi ise, eğer tanımlanabilirse, böyle bir eşsiz zamansal uzunluk ‘M’nin çağcılılarını içermemektedir.¹⁷¹ Sorun ‘dolaysız gösterim’ (presentational immediacy) kipinde giderilir.¹⁷² Daha önce de belirttiğimiz gibi dolaysız gösterim, dış dünyanın aracısız alımı idi; ancak bu alımlama hiçbir zaman boş değildir, deneyime anlık bir duruş noktası sağlar. Whitehead’e göre görelilik kuramında belirtilen zamansal uzunluk kümelenmeleri arasında, aktüel oluşum ‘M’ ile ilişkilendirilebilecek tek, eşsiz bir zamansal uzunluk, sadece algının bu kipinde bulunabilir. Çünkü dolaysız

¹⁷⁰ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 320.

¹⁷¹ Aktüel varlıkların birbirleriyle karşılıklı bağlantılılığı ve eş zamanlı varlıkları Quantum fiziğiyle paralellik göstermektedir. Quantuma göre, i) bir parçacık birden fazla yerde ve aynı anda olabilir; (deneyim damlacıklarının evrendeki konumları) ii) aralarındaki uzaklık ne olursa olsun birinde olan etki aynı anda diğerinde de olur: Quantum dolaşıklığı (spatio-temporal matrix tasarımının genel karakteristiği); (iii) parçacıklar, siz onları gözlemleyene kadar, istedikleri anda ve istedikleri yerde olabilirler (non-locality); sadece gözlemlendikleri zaman tek bir yerde ve anda olurlar (presented duration). (ayrıca bknz: “ Çift Yarıık Deneyi”)

¹⁷² Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 320.

9) Geçmişin şimdiye 'geçışı' (transition) ve superject olarak nesnel ölümsüzlüğü, fiziksel zamanı; dolaysız gösterimde varlığın bir yerde algılanması (presented duration) uzamsal konumlanışı gösterir. Böylece deneyim, uzam-zamansal (spatio-temporal) bir karaktere sahip olur.

10) Deneyimin fiziksel potansiyellerinin gerçekleşmesi her zaman saf potansiyeller olarak adlandırılan formatif ögelere (yaratıcılık, uzamsal süreklilik, tanrı ve yitimsiz nesnelere) ihtiyaç duyar. Bu ögeler var oluşun mental yönünün işlevidir.

11) Kavramsal hissetmenin mental kutbu aracılığıyla deneyime giren (ingress) saf potansiyellerden, yitimsiz nesnelere, fiziksel veriler arasındaki bağlantıyı kurar ve deneyimin anlamlı olmasını sağlar; uzamsal süreklilik, varlığın uzam-zamansal konumlanışının metafiziksel olanağıdır; yaratıcılık, evrendeki yeniliğin kaynağıdır; tanrı ise, yaratıcılığın kaosla sonlanmaması için varlığın belirli bir düzene doğru ilerlemesinin nihai nedenidir.

Son söz olarak; varlık üzerine düşünme, varlığın tüm varoluş süreçlerini ve bileşenlerini, yaratıcı bir çeşitlilikte göz önüne getirmedikçe verimsiz bir düşünmedir. Elbette ki, her düşünme, yarattığı sistemi son aşamasına kadar götürür. Ancak Whitehead'in de söylediği gibi, '*zirve noktasına ulaşan her sistem, muzafferane bir başarı*' elde etmesine rağmen, '*düşüş noktasına vardığında, her şeyi engelleyici bir körlük ve körleşme üretir*'.¹⁸⁷ Bu anlamda, töz nosyonu ve tözün Modern- Kartezyen dönüşümleri içinde, deneyimi sadece bilinç deneyimine indirgeyen filozoflar, düşünmenin verimsizleşmesinin, hatta çölleşmesinin en büyük aktörü olmuşlardır. Dünyanın bu çorak tasarımı, içinde yeniliğin ve çeşitliliğin ekileceği hiçbir elverişli zemin bırakmaz. Çünkü düşünmenin çölleşmesi, var olan düşüncelerin ortadan kaldırılması değil; varlığını bir sonrakine aktarma olanağının yok olmasıdır. Böylece

¹⁸⁷ Whitehead, A. N., "Adventures of Ideas", Free Press, New York, 1967, S. 159.

gösterim modunda, aktüel durum ‘M’, kendi perspektifinden, en azından bir anlığına da olsa, fiziksel nesnelere akış içinde hareketsizleştirir. ‘Verili zamansal uzunluk’ (presented duration)¹⁷³ olarak adlandırılan bu özel konumda uzamsal dünya, ‘M’nin kendi koşullanmış hissetme tarzının genişliğiyle nesneleştirilir (concrecence). Söz konusu bu genişlik, ‘M’ aktüel durumunun şimdisine miras olarak uzanan nedensel geçmiştir. Böylece verili zamansal uzunluk kendine özgü canlılığıyla aktüel varlığın genel karakterinin bir parçası olur; bu anlamda;

“aktüel varlıkların [tek] bir tarihsel rotası, her bir verili zamansal uzunluğuyla, fiziksel bir nesneyi inşa eder”.¹⁷⁴

Söz konusu oluşumu daha iyi anlayabilmek için, bir bilgisayar oyununun ekrana yansımadaki temel çalışma prensibini düşünelim¹⁷⁵: Oyun kuralları olmadan işletilemez, her oyunda tüm kuralların yüklü olduğu ve başlangıcı oluşturacak bir sıfır noktası (işlemci) vardır. Bu sıfır noktası bilgisayar ekranındaki tüm noktalara eşit uzaklıktadır; başka deyişle, sanal bir düzlemde mesafelerin önemi yoktur ve ekran üzerindeki her bir noktanın işlemciye etkisi aynıdır (evrenin diğer bir ucunda bulunan bir aktüel varlıkla buradaki bir aktüel varlığın yakınlığı)¹⁷⁶. Bu temel prensip olmadan hiçbir görüntü elde edilemez. Benzer bir durum deneyim için de düşünülebilir: Deneyim açısından da kuralların olduğu bir sıfır noktası belirlenmezse o deneyime ait uzam –

¹⁷³ Whitehead, A. N., “a.g.e.”, S. 321.

¹⁷⁴ Whitehead, A. N., “Process and Reality, An Essay in Cosmology”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 321.

¹⁷⁵ Örnek, Quantum mekaniği prensiplerine göre çalışan bilgisayar ekranından esinle, konuyu sadece daha açık bir hale getirebilmek için verilmiştir; hiçbir Whitehead okumasında böyle bir benzetmeden bahsedilmemektedir ancak Quantum fiziğiyle organizma felsefesi arasındaki benzerlikler düşünülürse, söz konusu örnek açıklayıcı olabilir.

¹⁷⁶ Her bir anlık deneyim, kendi perspektifinden, aktüel dünyanın merkezindedir.

zamandan bahsedilemez.¹⁷⁷ Buna göre her bir deneyimin sıfır noktası, dolaysız gösterimin kendisi, kurallar ise geçmişin belleğinden kaynaklanan nedensel bağlanımdır. Bunu belleğin bileşenlerini çözümlyerek daha açık hale getirebiliriz.

4.3- Anlık Deneyimin Belleksel Çözümlemesi

Whitehead'e göre, her aktüel varlık önceki deneyimlerinin belirli bir belleğine sahiptir. Bir deneyim anı hatırlandığında, hatırlama etkinliği ve onun hatırlanan deneyimle olan ilişkilerini kuran altı temel nosyon açığa çıkar: Bunlar '*tekrarlama*' (*repetition*), '*dolaysızlık*' (*immediacy*), '*varoluş*' (*becoming*), '*varlık*' (*being*), '*beklenti*' (*anticipation*) ve '*ardardalık*' (*succession*) nosyonlarıdır. Şimdi bu kavramların anlık deneyimde nasıl işlev gördüğünü bir örnekle açıklayalım¹⁷⁸:

Ara sokaktan arabayla eve dönerken, sol tarafımdaki duvara asılmış küçük bir reklam afişi gördüğümü hayal edelim (ilk deneyimim). Bir anlığına gözüme takılan şey, etraftaki birçok objenin ötesinde, yazı yazan bir adam resmi... Ardından -birkaç saniye sonra- gözlerimi tekrar yola çevirdiğimi düşünelim. Şimdi, yavaş yavaş yol alırken, anlık olarak ne gördüğümü ve ne yaptığımı, yukarda belirttiğimiz kavramlar çerçevesinde hatırlamaya çalışalım: Bu noktada kendimi bir kez daha beynimin derinliklerine doğru deneyimsel bir yolculukta bulurum (soyutlama-ikinci deneyimim). Bedenimin önceki pozisyonunu, özellikle afişin asılı olduğu yer açısından, başımın konumunu tekrar hissederim. Nihayetinde, muğlak da olsa, afişin üzerinde bir takım yazılar, resmin içinde bir koltuk, üzeri kâğıtlarla kaplı bir sehpa bulunduğunu ve yazı yazan adamın aslında Lenin olduğunu kavrarım (hatırlama ve verinin yeniden üretimi).

¹⁷⁷ Bu aynı zamanda daha önce belirttiğimiz, 'deneyimde verilenlerin uzam- zamansal karşılığı, ne kesin bir zaman diliminde ne de belirli bir koordinatta bulunabilir' ifadesinin bir başka açıklaması olarak da düşünülebilir.

¹⁷⁸ Anlık deneyimin bu kısa hikayesinin çatısı, Nobo'nun deneyimin belleksel analizi için verdiği örneklemeden esinle kurulmuştur. (Nobo, J. L., "*Whitehead's Metaphysics of Extension and Solidarity*" State University of New York Press, USA, 1986, S. 10)

Tüm bunlar benim şu andaki deneyiminin içerikleridir ama biri ya da hepsi duvardaki afişe aittir.¹⁷⁹

Şimdiki deneyimime temel olan ve onun için tekrarladığım ilk deneyimim ikinci-elden bir karaktere sahiptir (second handedness). İlk deneyimimi şimdi hatırlamam ise onun *dolaysızlığı* ya da *ilk- eldenlik* (first-handedness) karakterini oluşturur. Bu ilk eldenlik şimdiki deneyimimde sahiplendiğim içerikleri ya da hisleri kapsar; ya da şöyle söyleyelim: İkinci deneyiminin merkezini önceki deneyiminin tekrarlayan içerikleri oluşturur. Tekrarlayan bu içerikler ne hissettiğimi ya da sahiplendiğimi kurar ancak aynı zamanda şimdiye ait başka hisler de devreye girerek deneyiminin içeriklerini nasıl hissettiğimi yapılandırır. Böylece Alanya gibi katı muhafazakâr bir yerde, Lenin baskılı bir afişi kimin astığını düşünmeye başlarım. O zaman *merak* (tümel- yitimsiz nesne) deneyimime giren yeni bir faktör olarak ortaya çıkar. Merakım nihai olarak afişin kendisi hakkında olmasına rağmen şimdiki deneyimimde olduğu için onu doğrudan doğruya hafıza imgesiyle ilişkilendiririm; yani, merakım hafıza imgesinden doğar, ilk deneyimimden değil. Diğer taraftan tümelin (merak) girmesiyle (ingress) birlikte hatırlamamın dolaysızlığı ya da ilk-eldenliği kurulur. Ancak süreç burada tüketilmez; anlık deneyimin şekillenmesi başka bileşenlerin katılmasıyla daha kompleks bir hal alır¹⁸⁰: İlk deneyiminin ekseninde, hafıza imgesinin içeriklerine kadarki süreç merkezde olmasına rağmen tüm bunlar şimdiki deneyiminin içinde sadece tek bir bileşendir. Deneyiminin merkezinden periferine doğru baktıkça yeni hislerle karşılaşırım:

¹⁷⁹ Cansız bir varlık olsa da afişin var-oluş süreci, çevrenin etkisi, suya ya da güneş ışığına verdiği tepkiler, renklerinin solması vs. gibi etkenlerle devam etmektedir; bu onun içsel yapısını oluşturur (intrinsic); diğer taraftan benim bakış noktamdan, hatırlamama geçiş yapan, o andaki öğeleriyle benim deneyiminin nesnel verisidir ve tüm diğer aktüel varlıkların bakış noktalarından, onların deneyiminin varoluşu için potansiyeldir (superject). Bu da onun dışsal yapısıdır (extrinsic).

¹⁸⁰ Somutlaşım, (concrecence) aynı zamanda birlikte büyüme, genişleme anlamları taşımaktadır.

İçimde ne olduğunu tanımlayamadığım bir kaygı olduğunu fark ediyorum; muhtemelen merakımın beni sıkıştırmasından kaynaklanıyor; neden durmadığım ya da neden daha dikkatli bakmadığım gibi düşüncelerle bu kaygıyı da hafıza imgesiyle ilişkilendiriyorum. Şimdi deneyimime sırasıyla *kızgınlık* ve *pişmanlık* tümelleri ekleniyor. Tüm bunlara ek olarak o gün arabanın içinde oturan ben-in işitsel, görsel, dokunsal ve bilmeye yönelik duyumlarını oluşturan örtük bir deneyimsel arka planımın da bulunduğunu söyleyelim. Bu içeriklerin her birini, muğlak dahi olsa, o anın aktüel dünyasıyla ilişkili tüm değişkenlerin nihai bir kaynaşması olarak hissediyorum. İşte bu bileşik his, o andaki deneyimin kendi oluşumundan çıkarılan şimdiki deneyimimin toplam yapılanması ya da onun dolaysızlığıdır. Whitehead'in de belirttiği gibi;

“...dolaysızlık ya da ilk eldenlik, deneyimdeki bir başka ögedir. Hissetme tekrarlamayı etkisi altına alır (overwhelms) ve orada ilk elden, dolaysız gerçeklik kalır; [bu gerçeklik] hissetmenin anlık kompleks birliğindeki aktüel dünyadır.”¹⁸¹

Deneyimin belleksel analizindeki diğer bir öge, onun oluşumunun kesintisizliğidir. Deneyimim, en azından şimdide, sadece kendi varoluşudur (becoming). Hatırlama edimim, tüm detaylarıyla olmasa da ilkin önceki deneyimimi tekrarlar ve o zaman hissetme aracılığıyla tekrarlamayı dönüştürür (yeniden üretim) ve tümüyle deneyimin yeni, anlık bir gerçeği haline gelir. Bu varlığın var olma sürecinin açık bir kanıtıdır. Böylece varoluşun iki yönü ayırt edilir: Varlık (being) ve varoluş (becoming). Ancak bu iki yön deneyimimin şimdiki anına ait oldukları kadar diğer tüm aşamalar için de geçerlidir. Başka deyişle, ikinci aşamanın yaratıcı faaliyetleri birinci aşamanın yaratıcı faaliyetlerini hesaba katar.¹⁸²

¹⁸¹ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978, S. 136.

¹⁸² “*Feeling feels another feeling.*” Nobo, J. L., “*Whitehead's Metaphysics of Extension and Solidarity*” State University of New York Press, USA, 1986, S. 11.

Anlık deneyimin dördüncü temel özelliği ilk deneyiminin tamamıyla bir varlık (being) olmasına yaptığı vurgudur (bir anlığına afişe gözümün takılması). Bu nosyon, sadece şimdiki deneyimimde tekrar eden bir içeriğe değil kendi içinde de devam eden (enduring object) bir varlığa işaret eder. Nasıl ki bir şeyin orijinali olmadan taklitlerden bahsedilemezse, şimdiki deneyimime temel olacak, önceki deneyimlerimin *oradalığı* olmadan da her hangi bir varoluştan bahsedilemez. Ancak, bu oradalık ile kastedilen şey var olagelen bir deneyim damlasının var oluş süreci değil, onun, var oluş sürecini tamamlamış bir varlık olarak göz önüne alınmasıdır. Başka şekilde söylersek; önceki deneyimim artık gitmiştir ama tamamıyla bir hiçlik olarak da ele alınmaz, çünkü onu hatırlıyorum, onun kendi tarafından olduğu varlığı, benim hatırlamamın ön kabulüdür. Bu anlamda, ilk deneyimim bir süreç olamayacağından, onun var oluşu kalıcı bir çıktı olarak sonlanır ve benim şimdiki deneyiminin kesin içeriklerine işaret eden verileri oluşturur. Whitehead bunu vurgulu bir anlatımla ifade eder:

“Karşıtlaşan iki nosyon için felsefimizde kesinlikle bir yer açıyoruz: Bunlardan ilki, her aktüel varlık devam eden (endure) bir varlıktır; diğeri, her sabah kendi sınırlarıyla yeni bir gerçekliktir.”¹⁸³

Belleksel analizin sonunda ortaya çıkan diğer iki nosyon *beklenti* (anticipation) ve *ardardalıktır* (succession). İlki için, hatırladığım deneyimde olduğu kadar hatırlama deneyimimin içinde de bir beklenti ögesinin bulunması zorunludur. Örneğe dönersek:

Duvarda asılı afişe anlık olarak gözümün takılması, ilerdeki herhangi bir deneyim için bir amaçsallık barındırır. Bunun yanında afişe gözümün takılması deneyimini hatırlama deneyimim de aynı şekilde ilerdeki bir deneyim için amaçsallık taşır. Her iki durumda da beklenti, deneyimime bir sınır çizecek ve bu sınır beklentimin gerçekleşeceği ya da hayal kırıklığına dönüşeceği sonraki deneyiminin olanağını

¹⁸³ Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978 S. 136.

oluşturacaktır. Bu yüzden her deneyim, sürecin neyle sonlanacağı ile bu sürecin sonunda bir ürün olarak ortaya çıkacak verilerin beklentisini taşır; dahası, beklentiyi karşılayan ürün, bir sonraki deneyim için de (potansiyel) göz önüne alınabilir. Son nosyon, *ardardalık* ise ilk deneyimimin, tekrarlayan içerikler ve anlık deneyimimi oluşturan diğer bileşenler aracılığıyla sürdürülmesidir. Ancak bu ardardalık salt bir peşi sıra gelme değil, varlığın varoluş koşullarını hesaba katan kesintisiz bir eylemdir. Yine örnek üzerinden sürecin nasıl gerçekleştiğini gösterirsek: Afişin içeriğinden kaynaklanan merakımın cevapsız kalışı, içimde hafıza imgesiyle ilişkilendirdiğim bir kaygı oluşturmuştu; bu kaygıyla birlikte açığa çıkan kızgınlık ve pişmanlık tümelleri şimdiki deneyimime eklenen bileşenler olarak sürece yeni bir boyut katarlar: Bu yeni tümeller, Alanya gibi muhafazakâr bir yerde, Lenin baskılı bir afişi kimlerin astığını öğrenme deneyimiyle, şu andaki deneyimim arasında bir ilişki kurar ve böylece bir karar (decision) aşamasına gelirim. Nihayetinde ilk sokaktan geri dönerek afişin bulunduğu yere ulaştığımda, bu şehrin düşünsel dokusuna aykırı görünen bu resmin, amatör bir müzik grubu tarafından asıldığını öğrenirim ve belki de deneyimim, yaşadığım coğrafyada hala farklı düşünebilen insanların var olduğuna tanıklık etmenin tebessümüyle doyuma (satisfaction) ulaşır ve sonlanır.

Whitehead'e göre anlık deneyimin yukarda kalın çizgilerle örneklendirdiğimiz bu bütünsel yapısı, evrendeki tüm örneklemlerinde hep aynı şekilde işler ve tüm deneyimlere uygulanabilir bir karaktere sahiptir. Bu anlamda gerçeklik ne sadece duyumlara ne de sadece akla atfedilebilecek bir şeydir; gerçeklik, her bir bakış açısından benim deneyimim, senin deneyimin, onun ya da ötekinin deneyiminde, duyumlarla aklın bir arada iş görmesi şeklinde açığa çıkar ve her bir deneyimin birbiriyle kopmaz bağıntısallığıyla *aynı bota* sığdırılır. Böylece, "*Deneyimin içindeki*

*dünya deneyimin ötesindeki dünyayla özdeştir (identical); bir deneyimin oluşumu dünyanın içindedir, dünya da deneyimin oluşumu içinde”.*¹⁸⁴

¹⁸⁴ Whitehead, A. N., “*Adventures of Ideas*”, Free Press, New York, 1967, S. 228.

SONUÇ

Gerçekliğin bütünüyle anlaşılabilir bir yapıda olduğuna dair inanç, düşünceyi kurgusalın alanına çağırıyor; çağrıya kulak verenler için Whiteheadci çıkarımlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1) Felsefe, bir çözüm umuduyla, olasılıklar ve olanakların keşfine doğru yapılan sorgulayıcı bir yolculuktur. Yolculuğun rotası düşünsel bir gerçeklik düzlemi olarak ele alındığında felsefenin işi her uğrak noktasında ortak olan somut içerikleri ortaya çıkarmak ve bunları yorumlamaktır.

2) Kurgusal Felsefenin, yorumlanabilir olanın tarafında keşfettiği gerçeklik *deneyimdir*. Özü bakımından anlaşıldığında deneyim, dünyanın salt deneyimlenmesi değil, dünyanın deneyim olarak kavranmasıdır. Bu anlamda varoluşun varlığı ve varlığın var oluşu ancak deneyim kavramı içinde gösterilebilir. Deneyimlemek, her varoluşun kendi varolma şartlarıyla göz önüne getirdiği dünyayı, dünyayla kendi ilişkisi içinde ortaya koymasınıdır. Böyle bir etkinlikte, dünyanın deneyim olarak kavranması, her deneyimleyenin, tüm olanakları arasından yaptığı seçimleri doğrultusunda anlık olarak sürekli özneleşmesi ve özneliğini sürekli olanakların çeşitliliğine teslim etmesidir.

3) Süreç, deneyimleyenin kopuk, gelişmiş güzel seçimlerini ifade etmez; aksine, onun o ana kadarki tüm varolanlarla birlikte olma yazgısının, duygusal bir tonda yorumlanmasıdır.¹⁸⁵Varoluşun bu yönü, varlığın her bir anlık deneyim içindeki yeniliğini, onun eşsizliğini, karmaşık yapısını ve bağlantusallığını temsil eder.

4) Deneyim, çok yönlü ve kapsayıcı bir kavramdır. Deneyimin açıklanması sadece Ontolojinin alanında yapılabilir. *‘Organizma Felsefesi, aktüelliğin hücre-*

¹⁸⁵ Whitehead, A. N., *“Adventures of Ideas”*, Free Press, New York, 1967, S. 238

*teorisi*dir'.¹⁸⁶ Bu teorinin ortaya koyduğu ontolojik tür, aktüel varlıklardır (drops of experience).

5) Evrendeki her şey aktüel varlıkların içsel ve dışsal yapısı nedeniyle karşılıklı olarak bağlantılıdır. Bu bağlantılılığın gösterilmesi için anlık insan deneyimi oldukça kullanışlıdır. Anlık deneyim (immediate experience) jenerik bir kavramdır ve evrendeki tüm deneyimlerin yapısı soyutlama yoluyla bu örneklemeden anlaşılabilir.

6) Anlık deneyim bir tarafında nesnel verilerin diğer tarafında aklın (mentality) verilerinin (pure potentiality) bulunduğu ikili bir yapıya sahiptir ancak bu yapı bir düalizm olarak anlaşılmaz; aksine veriyle aklın deneyimde sentezlenmesidir. Her aktüel varlık anlık olarak var olur ve yok olur.

7) Deneyim, en ilkel varlık türünden en gelişmiş olanına kadar ortak bir payda olduğundan, bilinç (consciousness), hiçbir varlık aşamasında zorunlu değildir; bu yüzden varoluşta verilerin alınması, mümkün olan en geniş anlamda, hissetme-kavrayış (feeling-prehension) olarak ifade edilir. Kavrayışın iki kutbu vardır: i- fiziksel yön (fiziksel potansiyellerin veri olarak alımı) ii- zihinsel yön (saf potansiyellerin alımı.)

8) Aktüel varlığın varoluşu için nesnel veri, onun geçmişini; özne olarak varoluşu onun şimdisini ve bir potansiyel olarak superject yapısı onun potansiyel geleceğini oluşturur. Bir aktüel varlık bu üçlü yapısını asla kaybetmez. Geçmişin şimdiye geçişi onun nedensel bağlanımıdır, bu bağlanım aynı zamanda '*nedensel nesneleştirme*' (causal objectification) olarak da adlandırılır; geçmişin özneyi oluşturmada (becoming) şimdide işlev görmesi ise *somutlaşım* (concrecence) aşamasıdır; bu aşama aktüel varlığın veriyi nasıl hissettiğinin altını çizen '*öznel amaçtır*'. Öznel amaç aynı zamanda varoluşun '*sonul nedenidir*' (final causation).

¹⁸⁶ Whitehead, A. N., "*Process and Reality, An Essay in Cosmology*", Corrected and edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press, New York, 1978, S. 219

akıl, düşünmeye sürekli yabancılaşır ve sonunda düşünemez olur. Geriye kalan tek şey varlığın ilk varoluş anında tüketilen, kınıltısız, *tarihi* kalıntılardır. Whitehead, ‘*müze-evren*’¹⁸⁸ olarak adlandırdığı bu evren tasarımını, deneyim kavramıyla yeniden canlandırmaktadır. Bu canlanma ‘*cam kafeslerin*’ kırılması, rutinin bozulması, eş deyişle, yenilik demektir. Yeniliğe verilen ilk tepki *düzende bir kaosa neden olsa da*, bu, aklın düşünmeye olan iştahını yeniden konumlandırarak varoluşun olanaklarını, insan deneyiminde sonsuzluğa açar.

¹⁸⁸ Whitehead, A. N., “*Modes of Thought*”, Free Press, New York, 1968, S. 90.

ABSTRACT

The thesis aims to elucidate the concept of experience in Whitehead's philosophy of organism. The main principle of Whitehead's *Metaphysics* is based on the idea that the universe consists of experiential activities and that all these activities come into reality in a way which is interconnected. The activity of experience includes a dynamism that demands perpetually novelty. Within a conception as such, the experience can be defined neither by the concepts without objective content that are reduced to the rational perception of human existence, nor through the logical forms of substance-quality design, nor by the intuitions of perception of reality based on sensations. On contrary, the experience is the name of becoming of being which is ought to be thought in terms of the actual world and fuses all subject-object dualities. The actual world rises on the processes of being in which each actual entity is open to the experiences of each other. The way of thinking of Cartesian Philosophy which consumes and ignores the actual conditions of becoming of being and, thus releases being as a historical waste seems to be unacceptable for Whitehead. In this sense, the system proposed by Whitehead is grounded on the interpretation of "human-beings' immediate experience" and claims that all experiential pluralities in this world can be explained by this basis.

ÖZET

Bu tez, A. N. Whitehead'in Organizma Felsefesinde 'deneyim' kavramının açılmasını hedeflemektedir. Whitehead Metafiziğinin temeli, evrenin deneyimsel etkinliklerden oluştuğu ve tüm bu etkinliklerin birbirleriyle karşılıklı bağlantı içerisinde gerçekleştiği fikrine dayanır. Deneyim etkinliği, sürekli yeniyi talep eden bir dinamizme sahiptir. Böyle bir tasarımda, deneyim, ne yalnızca insan varlığının rasyonel algısına indirgenen içeriksiz kavramlarla, ne öznenin töz-nitelik kurgusunun mantıksal formları aracılığıyla ne de salt duyumlara dayalı gerçeklik algısının verileriyle tanımlanabilir; aksine, deneyim, varlığın, aktüel dünya içinde düşünülmesi gereken ve tüm özne-nesne ikiliklerini içinde eriten varolma etkinliğinin adıdır. Aktüel dünya, her aktüel varlığın birbirini deneyimlemeye açık olduğu oluş süreçlerinden meydana gelir. Kartezyen Felsefenin, varlığın gerçek var olma koşullarını yok sayan, tüketen ve gerisinde, varlığı, tarihsel bir artık olarak bırakan düşünme sistemi, Whitehead için kabul edilemez görünüyor. Bu anlamda Whitehead'in önerdiği sistem, insanın 'anlı deneyiminin' yorumlanmasından yola çıkar ve evrendeki tüm deneyimsel çeşitliliğin bu temel üzerinden açıklanabileceği iddiasını taşır.

KAYNAKÇA

- Aristotle, “*Metaphysic Books Z and H*”; Translated with a commentary by David Bostock; Clarendon Press; Oxford 1994
- Bradley, F.H., “*Essays on Truth and Reality*”, Oxford at Clarendon Press, 1914
- Ford, L.S., “*The Emergence of Whitehead's Metaphysics*”, (1925-1929) (SUNY Series in Philosophy), State University of New York Press, 1984
- Cobb, J. B. Jr., “*Whitehead Word Book-A Glossary with Alphabetical Index to Technical Terms in Process and Reality*”, P&F Press, USA, 2008
- Griffin, D. R., “*Whitehead's Radically Different Postmodern Philosophy, An Argument for Contemporary Relevance*”, State University of New York Press, USA, 2007
- Kraus, E. M., “*The Metaphysics of Experience -A Companion to Whitehead's Process and Reality*”, Fordham University Press, New York, 1998
- Nobo, J. L., “*Whitehead's Metaphysics of Extension and Solidarity*” State University of New York Press, USA, 1986
- Pomeroy, A. F., “*Marx and Whitehead, Process, Dialectics and Critique Capitalism*”, State University of New York Press, USA, 2004
- Robinson, K. “*Secrets of Becoming- Negotiating Whitehead, Deleuze, and*

Butler”, Roland F, and Andrea M, (Ed.), içinde “*Whitehead, Post-Structuralism and Realism*”, Fordham University Press, New York, 201

Ross, S.D., “*Perspective in Whitehead's Metaphysics*”, (SUNY Series in Systematic Philosophy), State University of New York Press, Albany, Usa, 1983

Scruton, R. “*A Short History of Modern Philosophy- from Descartes to Wittgenstein*”, Second revised and enlarged edition published by Routledge, 1995

Shaviro, S., “*Without Criteria, Kant, Whitehead, Deleuze and Aesthetics*” The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England; © 2009 Massachusetts Institute of Technology)

Sherburne, D.W., “*Whitehead's Philosophy, Points of Connection*”, Polanowski, J. A. and Sherburne, D. W. (Ed.) içinde, “Whitehead, Descartes, and Terminology”, State University of New York Press, 2004

Shrödinger, E., “*What is Life? Physical Aspect of the Living Cell with Mind and Matter (Tanner Lectures) – Autobiographical Sketches*”, Cambridge University Press; New York, 2013

Stengers, I., “*Thinking With Whitehead-A Free and Wild Creations of Concepts*”, Translated by Michael Chase with a foreword by Bruno Latour, Harvard

University Press, London, England, 2011

Turan, E. R., “*The Problem of Solidarity in Whitehead’s Pluralistic Universe*”, ODTÜ,

Felsefe Bölümü, Doktora Bitirme Tezi, Eylül, 1995

Whitehead, A. N., “*Adventures of Ideas*”, Free Press, New York, 1967

Whitehead, A. N., “*Concept of Nature*”, (Tarner Lectures Delivered in Trinity College,

November, 1919), Cambridge University Press, London, 1920

Whitehead, A. N., “*Modes of Thought*”, Free Press, New York, 1968

Whitehead, A. N., “*Process and Reality, An Essay in Cosmology*”, Corrected and 1978

edited by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The Free Press,

New York, 1978

Whitehead A. N. “*Science and The Modern World*”,(Lowell Lectures, 1925), Pelican

Mentor, Published by The New American Library, Usa, 1948

Whitehead. A. N. “*Symbolism its Meaning and Effects*”, (Barbour-Page Lectures,

University of Virginia, 1927), Fordham University Press, New York, 1985

Whitehead, A. N., “*The Function of Reason*”, Beacon Press, Boston, 1971